İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

ÇOK MERKEZLİ BÖLGESEL KALKINMA AMACINDA, KARS'IN AĞRI ALT BÖLGESİNDE (TRA2) BÜYÜME KUTBU OLABİLİRLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Çare Olgun ÇALIŞKAN

Anabilim Dalı : ŞEHİR VE BÖLGE PLANLAMA

Programı : BÖLGE PLANLAMA

EKİM 2008

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

ÇOK MERKEZLİ BÖLGESEL KALKINMA AMACINDA, KARS'IN AĞRI ALT BÖLGESİNDE (TRA2) BÜYÜME KUTBU OLABİLİRLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Çare Olgun ÇALIŞKAN
(502051850)

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 15 Eylül 2008
Tezin Savunulduğu Tarih : 16 Ekim 2008

Tez Danışmanı :	**Doç.Dr. Azime TEZER**
Diğer Jüri Üyeleri	**Doç. Dr. Fatma ÜNSAL (M.S.G.S.Ü.)**
	Doç. Dr. Ferhan GEZİCİ (İ.T.Ü.)

EKİM 2008

ÖNSÖZ

Tez çalışmam sırasında, içten ve özverili yardımları ile beni yüreklendiren değerli hocam Doç. Dr. Azime TEZER'e, çalışmamın ilerleyişinde önemli fikir paylaşımlarında bulunduğum ve beni daha doğruyu arama yoluna iten değerli hocalarım Prof. Dr. Sümer GÜREL'e, Prof. Dr. Güzin KAYA'ya, Prof. Dr. Gülden ERKUT'a, Doç. Dr. Ferhan GEZİCİ'ye ve Doç. Dr. Fatma ÜNSAL'a teşekkürü bir borç bilirim. Akademik alanın dışında, çalışmam boyunca desteğini esirgemeyen Kars Belediyesi Proje Koordinatörü İhsan KARAYAZI'ya, arkadaşlarım Cihan ve Aysun SARI'ya, Hüseyin ATİLLA'ya, yardımsever iş arkadaşlarıma, aileme ve bu çalışmaya en az benim kadar inanan ve sonsuz desteğini sunan eşim Sibel KIRMIZIGÜL ÇALIŞKAN'a gönülden şükranlarımı sunarım.

Ekim, 2008 **Çare Olgun ÇALIŞKAN**

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ **ii**
İÇİNDEKİLER **iii**
KISALTMALAR **v**
TABLO LİSTESİ **vi**
ŞEKİL LİSTESİ **vii**
ÖZET **viii**
SUMMARY **ix**

1. GİRİŞ **1**
1.1. Çalışmanın Amacı 1
1.2. Çalışmanın Kapsamı 1
1.3. Çalışmanın Yöntemi 2

2. BÖLGESEL KALKINMAYA YÖNELİK ÇOK MERKEZLİLİK KAVRAMI **3**
2.1. Çok Merkezlilik Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi 3
2.2. Avrupa'da Çok Merkezlilik Kavramı ve ESDP 5
2.3. Türkiye'de Çok Merkezlilik Kavramı 10
2.3.1. Avrupa Birliği'ne Uyum Öncesi Uygulamalar 11
2.3.2. Avrupa Birliği'ne Uyum Sonrası Uygulamalar 12
2.3.2.1. İstatistiksel Bölge Birimleri (İBB) 14
2.3.2.2. Bölgesel Kalkınma Ajansları (BKA) 15

3. BÜYÜME MERKEZİ ESASLI BÖLGESEL GELİŞMEYE YÖNELİK TEORİK YAKLAŞIMLAR **21**
3.1. Kutuplaşma Süreci ve Temel Kavramları 22
3.2. Sektörel Kutuplaşmış Gelişme (Büyüme Kutbu Kuramı) 26
3.3. Bölgesel Kutuplaşmış Gelişme (Büyüme Merkezi Kuramı) 27
3.4. Çok Merkezli Bölgesel Kalkınma Teorilerinin Değerlendirilmesi 31

4. BÜYÜME MERKEZİ POLİTİKALARININ BÖLGESEL PLANLAMA AÇISINDAN ÖNEMİ VE UYGULAMA ALANI **33**
4.1. Büyüme Merkezi Kavramının Bölge Planlamadaki Yeri ve Önemi 33
4.2. Dünyada Büyüme Merkezi Uygulamaları 36
4.3. Türkiye'de Büyüme Merkezi Uygulamaları 41
4.4. Büyüme Merkezi Politikalarının Uygulanmasında Karşılaşılan Sorunlar 47

4.5. Büyüme Merkezi Politikalarını Etkileyen Bölgesel Değişim ve Eğilimler 49

5. AĞRI ALT BÖLGESİ'NİN (TRA2) BÜYÜME MERKEZLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ VE KARS'IN BÜYÜME KUTBU OLABİLİRLİĞİ 52

5.1. Bölgenin Ulusal Plan İçerisindeki Yeri ve Bölgesel Önemi 54

5.2. Bölgenin Genel Yapısının Büyüme Merkezleri Açısından Değerlendirilmesi 57

5.2.1. Bölgenin Nüfus, Kentleşme, İşgücü ve Sektörel Yapısı 59

5.2.1.1. Nüfus Gelişimi 59

5.2.1.2. Kentleşme Gelişimi 64

5.2.1.3. İşgücü ve Sektörel Yapı 68

5.2.2. Sanayi Gelişimi 72

5.2.3. Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Yapısı 81

5.3. Ağrı Alt Bölgesinde Büyüme Merkezi Niteliği Gösteren İlçeler ve Kars'ın Büyüme Kutbu Olabilirliği 83

6. SONUÇ VE ÖNERİLER 87

KAYNAKLAR 92

ÖZGEÇMİŞ 96

KISALTMALAR

AB : Avrupa Birliği
BYKP : Beş Yıllık Kalkınma Planı
ESDP : Europen Spatial Development Perspective
İBBS : İstatistiki Bölge Birimi Sınıflandırması
ÖUKP : Ön Ulusal Kalkınma Planı
EU15 : 15 Üyeli Avrupa Birliği
KOB : Katılım Ortaklığı Belgesi
AKT : Aktaran
TRA2 : Ağrı Alt Bölgesi
DPT : Devlet Planlama Teşkilatı
BKA : Bölgesel Kalkınma Ajansı
OSB : Organize Sanayi Bölgesi
KSS : Küçük Sanayi Sitesi
NUTS : Nomenclature of Territorial Units For Statistics
GSYH : Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
TÜİK : Türkiye İstatistik Kurumu

TABLO LİSTESİ

Sayfa No

Tablo 2.1 : Üç Düzeyde Yapılan İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması (DPT,2003) 16
Tablo 4.1 : Büyüme Merkezi Kuramının Uygulamada Kullanılabilmesi İçin Hermansen'in Geliştirdiği Tipoloji (Glasson, 1974) 35
Tablo 4.2 : İBBS 1 Düzeyinde Bölgelerin Nüfus, Kentleşme, GSYH ve Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Göstergeleri 44
Tablo 4.3 : İBBS 1 ve İBBS 2 Bölge Tanımlarına Göre Bölge İçi ve Bölgelerarası Farklılık Oranlarının Yüzde Değerleri (Gezici, 2007) 45
Tablo 4.4 : Bölgesel Politikalarda Bazı Temel Değişiklikler (DPT, 2000a) 50
Tablo 5.1 : Doğu Anadolu'daki İstatistiksel Bölge Birimlerinin 3 Farklı Bölge Düzeyinde Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralamaları, 2003 (DPT, 2003) 56
Tablo 5.2 : İllerin Arazi Kullanım Özellikleri (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2004, 2005a, 2005b, 2005c) 58
Tablo 5.3 : TRA2 Düzeyindeki İl ve İlçelerin Toplam ve Kentsel Nüfus Gelişimi (TÜİK, 1985-2007) 60
Tablo 5.4 : TRA2 İllerinin Kentsel Nüfus Oranlarının Gelişimi (TÜİK, 1985-2007) 60
Tablo 5.5 : TRA2 İllerinin Net Göç Hızına Göre Sıralanışı (TÜİK, 1985-2007) 61
Tablo 5.6 : TRA2'deki İlçelerin Kentsel Nüfus Oranlarının Gelişimi (TÜİK, 1985-2007) 63
Tablo 5.7 : İlçelerin Toplam Nüfus Büyüklüklerine Göre Aşama Sırası (TÜİK, 1985-2007) 64
Tablo 5.8 : TRA2'de İlçeler Bazında Kentleşme Oranları (TÜİK, 1985-2007) 66
Tablo 5.9 : TRA2'de İlçelerin Kentleşme İndeksi Dağılımı (TÜİK, 1985-2007) 67
Tablo 5.10 : İlçelerin Kentsel Nüfus Büyüklüklerine Göre Aşama Sırası (TÜİK, 1985-2007) 68
Tablo 5.11 : Doğu Anadolu'da İBBS 2 'ye Göre İşgücü Özellikleri ve İstihdam Edilenlerin Sektörel Dağılımı, 2006 (TÜİK, 2007) 69
Tablo 5.12 : TRA2'de İşgücünün Sektörel Dağılımı (TÜİK, 2006; TÜİK, 2007) 70
Tablo 5.13 : TRA2 İlçelerinde İşgücünün Sektörel Dağılımı (DPT, 2004) 72
Tablo 5.14 : İllerde Bulunan Önemli Sanayi Kuruluşları (2008) (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2004, 2005a, 2005b ve 2005c; Kars Valiliği, 2008) 74
Tablo 5.15 : Ağrı Alt Bölgesinde Yer Alan KSS'lerin Dağılımı 75
Tablo 5.16 : TRA2 İlçelerinin KSS, OSB ve Önemli Sanayi Kuruluş Yapısı 77
Tablo 5.17 : Ağrı Alt Bölgesi ve İllerinin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralamaları, 2003 (DPT, 2003) 81
Tablo 5.18 : Ağrı Alt Bölgesinde Merkez İlçelerin 81 İl ve 872 İlçe İçerisindeki Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Durumu (DPT, 2004) 82
Tablo 5.19 : Ağrı Alt Bölgesi İlçelerinin, Türkiye'deki 872 İlçe İçerisindeki Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Durumu (DPT, 2004) 83
Tablo 5.20 : Ağrı Alt Bölgesinde Kentsel Yerleşmelere Yönelik Sıralama Tablosu 86

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No

Şekil 2.1 : Avrupa'nın Çok Merkezliliği Üzerine Yapılan Mavi Muz ve Bir Salkım Avrupa Çalışmalarının Şematik Gösterimleri (Chamat, 2006).....7
Şekil 2.2 : Düzey 1 Grubunda Yer Alan 12 İstatistiksel Bölge Biriminin Türkiye Üzerindeki Dağılımı (http://www.dpt.gov.tr/bgyu/biid/ibbs.html).....15
Şekil 2.3 : Düzey 2 Grubunda Yer Alan 26 İstatistiksel Bölge Biriminin Türkiye Üzerindeki Dağılımı (http://www.dpt.gov.tr/bgyu/biid/ibbs.html).....15
Şekil 4.1 : Güney İtalya'da Geliştirilen Büyüme Kutupları ve Sanayi Bölgeleri (Dinler, 1994).....39
Şekil 4.2 : İBBS'nin 3 Düzeyi İçin Bölgelerarası Farklılıkların 1980-2001 Yılları Arasındaki Değişimi (Gezici, 2007).....46
Şekil 5.1 : Ağrı Alt Bölgesinin Ulaşım Bağlantıları 58
Şekil 5.2 : TRA2 İlçelerinin 2000 Yılı Nüfus Yoğunlukları (TÜİK, 1985-2007).....62
Şekil 5.3 : TRA2 İlçeleri Bazında Kentleşme Oranlarının Değişimi (TÜİK, 1985-2007).....65
Şekil 5.4 : TRA2**'**de İşgücünün Sektörel Dağılım Oranları (%) (TÜİK, 2006; TÜİK, 2007).....70
Şekil 5.5 : TRA2 İllerinde İşgücünün 2000 Yılı Sektörel Dağılım Oranları (TÜİK, 1980; TÜİK, 1985-2007).....71
Şekil 5.6 : Ağrı Alt Bölgesinde Toplam Sanayi Kuruluş Sayılarına Göre İstihdam-Hizmet Durumu (2008).....77
Şekil 5.7 : İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Grupları.....82

ÇOK MERKEZLİ BÖLGESEL KALKINMA AMACINDA, KARS'IN AĞRI ALT BÖLGESİNDE (TRA2) BÜYÜME KUTBU OLABİLİRLİĞİ

ÖZET

Bölgesel ölçekteki farklılıklar, 20. yüzyılın ilk çeyreğinden bu yana, değişen önem ve yaklaşımlarla ele alınmasına rağmen günümüzde gelişmişlik derecesi farklı ülkelerde de, çözüm bekleyen temel sorun alanlarından birisidir.

Kalkınmanın sınırlı kaynak ve üretim faktörü ile dengeli bir biçimde istenilen her yerde ortaya çıkarılmasının güçlüğü karşısında yeni ve büyüyen aktiviteler, belirli noktalarda ortaya çıkma ve yığılarak yayılma eğilimindedirler.

Bu tezde geri kalmış bölgelerin kalkınmasında çok merkezliliğin önemi vurgulanarak, bu arka plana yaslanan büyüme merkezlerinin yaratılmasının öncelikle Ağrı Alt Bölgesinde incelenerek, Kars'ın bu bölge içinde büyüme kutbu olabilirliği irdelenmiştir.

Başlıca altı bölümden oluşan tezin giriş bölümünde çalışmanın amaç, kapsam ve yöntemi belirtilmiştir.

İkinci bölümde bölgesel ölçekte çok merkezlilik kavramı ele alınarak, Avrupa Birliği ekseninde gelişimi anlatıldıktan sonra, Türkiye'nin çok merkezlilik sürecine değinilmiş ve büyüme merkezi yaklaşımları için önemi vurgulanmıştır.

Üçüncü bölümde, büyüme merkezini esas alan kuramsal yaklaşımlar değerlendirilmiştir.

Dördüncü bölümde, büyüme merkezi politikalarının dünyada ve Türkiye'deki uygulama alanı ve karşılaşılan engeller ele alınarak, büyüme merkezi politikalarını etkileyen bölgesel değişim ve eğilimler anlatılmıştır.

Beşinci bölümde, bölgeler arası farklılıklardan olumsuz yönde etkilenmiş olan Ağrı Alt Bölgesinde büyüme merkezi geliştirme politikalarının değerlendirmesi yapılmış ve sonrasında Kars'ın büyüme kutbu olabilirliği irdelenmiştir.

Sonuç bölümünde ise, çalışmanın genel değerlendirmesi yapılarak önerilerde bulunulmuştur.

THE GROWTH POLE POSSIBILITY OF KARS WITHIN THE POLYCENTRIC REGIONAL DEVELOPMENT AIM IN AGRI SUBREGION (TRA2)

SUMMARY

Even though differences in regional scale have been addressed with ranging importance and approaches since the first quarter of the 20th century, today's world disregard with the degree of development they are still the main problematic areas to be challenged with in different countries.

New and developing activities tend to occur in specific spots and outspread cumulatively in spite of the challenge that development can be attained wherever wished with limited resources and production factor.

In this thesis, the growth pole possibility of Kars in the region is questioned through underlining the importance of polycentrism in underdeveloped regions and examining Ağrı Sub-Region in forming the development centers based on this background.

The purpose, scope and method of the study are mentioned in the introduction part of the thesis which composes of six main chapters.

In the second chapter, however, polycentrism concept is dealt with within regional scale and following the explanation about the development of polycentrism in parallel to European Union, Turkey's polycentrism process upon and the significance of these on development centers approach are touched upon.

Institutional approaches based on development center are examined in the third chapter.

The changes and tendencies that affect development center policies are explained in the fourth chapter by examining the field of application of development center policies and challenges confronted both in the world and Turkey.

The evaluation of development center policies in Ağrı Sub-Region which has been affected by the regional differences in a negative way is conducted and the growth pole possibility of Kars is questioned in the fifth chapter.

In the conclusion part, the study is evaluated in general and certain criticisms are put forward in addition to final suggestions.

1 GİRİŞ

Farklı gelişmişlik derecelerine sahip ülkelerde, farklı koşullarla şekillenen gelişme süreçlerinin yarattığı mutlak bir bölgesel dengesizlik ortaya çıkmaktadır. Bu özellikle son yüzyıl içinde, genellikle belirli kentsel alanların hızlı gelişimi ve zamanla bu gelişimin kontrolsüz yığılmaya dönmesi ile birlikte, etkisi bölgesel ölçeğe uzanan farklılıkların kendini göstermesi şeklinde sürmüştür. Bu nedenle geri kalmış bölgeler ile gelişmiş bölgeler arasındaki farklılıkların giderilmesinde, bölgesel analizlere dayalı çok merkezlilik kavramı ve bu perspektiften bakılarak uygulanabilecek büyüme merkezleri yaratma çabaları, kaynakların belirli alanlarda toplanması ve zamanla çevreye büyümeyi aşılaması bakımından bölgesel planlama alanında önemli bir yere sahiptir.

1.1 Çalışmanın Amacı

Bölgesel farklılıklara yönelik çözüm arayışlarında, çok merkezli bölgesel gelişme yaklaşımlarının önemini vurgulamak ve bu anlamda geri kalmış bölgelerde kalkınmayı sağlayabilmek için büyüme merkezi esaslı bölgesel planlama kavramını Ağrı Alt Bölgesi (TRA2) üzerinde irdeleyerek, Kars'ın bu çerçevede büyüme kutbu olabilirliğinin değerlendirmesini yapmak ve çözüme yönelik önerilerde bulunmak bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

1.2 Çalışmanın Kapsamı

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinden bu yana, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında giderek belirginleşen bölgeler arası farklılıklar, bu dönemden itibaren çeşitli model ve kuramların temel ilgi alanına girmiştir. Bölge ölçeğindeki farklılıkların çözümüne yönelik yaklaşımlar ve uygulamalar sonunda, belirli bir kabul olarak ortaya çıkan dengesizlikten hareket eden dengeli büyüme anlayışının, kuramsal anlamda en etkili anlatımı büyüme merkezi esaslı kuramlar ile ortaya konulmuştur. Bu kuramsal çözüm yaklaşımı, son birkaç on yılda değişen dünya düzeni içinde, gelişmiş ülkelerin de sorun olarak karşılarına çıkabilen bölgesel farklılıkların giderilmesinde temel

planlama politikası olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Avrupa'daki bölgesel değerlerin önem kazanmaya başladığı 1980'lerden bugüne planlama yaklaşımları, bölge ölçeğindeki çok merkezlilik yaklaşımları ile örtüşen bir içerikte ele alınmıştır. Türkiye'nin geri kalmış bölgelerinin kalkınabilmesi için gerek Avrupa Birliği uyum sürecindeki bölgesel politikalar, gerekse kalkınmanın belirli noktalara kaynakların yönlendirilmesi şeklinde başlayan ve büyümenin çevreye yayılması ve üretim yapılarını çekmesi ile gelişmeyi sağlayıcı etki yaratan büyüme merkezi uygulamaları, önemli planlama pratikleri olagelmiştir.

Bu açıdan bakıldığında geri kalmış bölgeler içinde öncelikli kalkınma ihtiyacı duyan Ağrı Alt Bölgesinde, çok merkezlilik açısından önemli bir planlama yaklaşımı olarak büyüme merkezlerinin yaratılması ve kalkınmanın bu yönde sağlanması araştırma konusu olarak belirlenmiştir.. Alt bölge içerisinde büyüme merkezi olabilirliği açısından irdelenen Kars'ın büyüme kutbu olabilirliği ise, tezin asıl hipotezini oluşturmaktadır. Sonuçta, büyüme merkezi potansiyeli taşıyarak ön plana çıkan yerleşim birimlerinin, Kars üzerinden kapsamlı bir analizi ve yeterliliği tez kapsamında sorgulanacaktır.

1.3 Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada çok merkezlilik kavramının gelişimi ve Türkiye açısından önemi kavramsal bir dille ve geçmiş bölgesel yaklaşımların genel bir analizi ile ortaya konulacak, bu anlamda Avrupa Birliği uygulamaları ve uyum sürecinde yaşanan bölgesel dönüşümlerle şekillenen yeni bölgesel yapının, çok merkezlilikten hareketle büyüme merkezi esaslı teorik bir anlam kazanması sağlanacaktır. Ortaya konulan temel sorun alanı olan bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının hüküm sürdüğü Ağrı Alt Bölgesi (TRA2) üzerinde büyüme merkezi gelişebilirliği konusu, yerleşim birimlerinin gelişimleri ve mevcut durumları temel sosyo-ekonomik göstergeler ile nüfus, kentleşme, işgücü ve sektörel yapı analizleri kullanılarak tahlil edilecektir. Sonrasında büyüme merkezi olabilme niteliği taşıyan yerleşim merkezleri ön plana çıkarılacak ve Kars'ın bu anlamda büyüme kutbu olabilirliği ve alternatif büyüme merkezi önerileri kentleşme, sektörel yapı, sanayi gelişimi ve sosyo-ekonomik gelişmişlik göstergeleri kriterlerine göre 'sıralama yöntemi' kullanılarak sınanacaktır.

2 BÖLGESEL KALKINMAYA YÖNELİK ÇOK MERKEZLİLİK KAVRAMI

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinden bu yana, gerek dünya ölçeğinde yaşanan savaşlar ve ekonomik kriz dönemleri, gerekse ülkeler arasındaki var olan jeopolitik, ekonomik ve kültürel farklılıklar nedeniyle süregelen bölgeler arası gelişmişlik farklılıkları, farklı gelişmişlik seviyesindeki ülkelerin ortak sorunu olagelmiştir. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra, ekonomik ve sosyal kalkınma sorunları ve bunları çözmeye yönelik planlı çabalar önem kazanmaya başlamış, ulusal kalkınma stratejilerinde benimsenen sektörel yaklaşımlar, "bölgeler arası denge" hedefini benimseyerek, mekansal boyut kazanmışlardır (Gezici, 1998). 1980 sonrasında ise, küreselleşmenin gölgesinde gelişen ve serbest piyasa ekonomisi ile neo-liberal politikaların ağırlıklı olduğu yeni dünya düzeni, yarattığı rekabet koşullarının mekana yansıması şeklinde gelişmiş ve farklı gelişmişlik derecelerine sahip bölgeler arasındaki farklılıkların giderek artmasına yol açmıştır. 1980 sonrası az gelişmiş bölgelere yönelik artan ilgi, zamanla yeni bölge yaklaşımlarının doğuşu süreci ile günümüze kadar sürmüştür (Eraydın, 2002). Bu süreçte bölgesel kalkınmaya yönelik yaklaşımların başında gelen "çok merkezli" bölgesel kalkınmanın, en önemli gelişmeyi Avrupa Birliği bünyesinde sağladığı görülmektedir. Türkiye içinse, sosyo-ekonomik gelişmenin belirli bölgelerde yığıldığı ve bölgeler arası farklılıkların planlı bir çözüm gerektirdiği gerçeği, geçmişte olduğu gibi bugün de bölgesel planlama çalışmaların temel çıkış noktasıdır. Bu noktadan hareketle çok merkezli bölgesel kalkınma yaklaşımının teorik bir çerçevede ve gerekli araçlarla uygulanabilirliği, özellikle Avrupa Birliği'ne uyum süreci ile birlikte, Birlik ülkelerinin bu alandaki tecrübelerine dayanarak dikkate alınmalıdır.

2.1 Çok Merkezlilik Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

1929 yılında başta sanayide gelişmiş kentleri olmak üzere kırsal kesimi de derinden etkileyen dünya ekonomik krizi, etkisini daha çok Kuzey Amerika ve Avrupa coğrafyalarında göstermiş; yarattığı toplumsal çöküntünün yanında mekansal ve

sektörel anlamda da tüm dünyayı etkilemiştir. Bu dönemde ortaya çıkan mekansal eşitsizlikler ve sektörel alanlardaki açmazlar, özellikle krizden etkilenen ülkelerde bölgesel programları gerekli hale getirmiştir. Nitekim Amerika'da 1929 ekonomik krizinden diğer bölgelere göre daha fazla etkilenen Tennessee Vadisinde 1933 yılında başlatılan bölgesel kalkınma programı, böyle bir gerekliliğin en somut ve ilk örneklerindendir. Büyüme kutbu olarak kurgulanan bu bölge, yapılan planlama çalışmaları sonrasında enerji, tarım ve sanayi alanlarında büyük bir kalkınma hamlesi yaratarak etkin bir bölgesel büyüme örneği sergilemiş ve barındırdığı çok merkezli yapıyla, gelişmiş bölgeler arasına girmiştir

1930'lu yıllarda ekonomik krizle birlikte yaşanan bölgesel sorunlara çözüm olarak tarımsal bölgelerde gelişme politikası uygulayan çeşitli Avrupa ülkelerine karşın, adı sanayi devrimiyle birlikte anılan İngiltere ise, gerileyen sanayi alanları sonrasında çözümü yine sanayi işgücüne dayalı yeni istihdam olanakları yaratmakta bulmuştur (Dinler, 1994). Ekonomi temelli dengesizliklerin yarattığı bölgesel ölçekteki çok merkezlilik anlayışı 1950'li yıllara kadar belli başlı ülkelerde ve genelde geri kalmış bölgelerde kalkınma hedefli projeler olarak uygulanmaya çalışılmıştır.

II. Dünya Savaşı ile birlikte çok sayıda ülke, ikinci bir çalkantılı döneme girmiş ve bu kez sosyo-ekonomik açıdan (mekansal boyutu) daha da ağır basan bölgeler arası dengesizlikler yaşanmaya başlamıştır. Bu yeni dönemde, akılcı mekansal örgütlenme arayışları ve mekan organizasyonu kuramlarının geliştirildiği, bölge ölçekli planlama çalışmalarının daha da önem kazandığı görülmektedir (Eraydın, 2002). Tek bölgeli modelleme yaklaşımları yerini 1970'lerde yeni yönelimlere ve arayışlara bırakmış, mekansal anlamda çok bölgeli ekonomik modeller benimsenerek, bölgeler arası etkileşimler dikkate alınmıştır (Erkut, 1991). İkinci Dünya Savaşı sonrası Güney İtalya Bölgesi'ni (Mezzogiorno) kalkındırmak için başlatılan bölgesel planlama yaklaşımları bu dönemi vurgulayan en önemli örneklerin başında gelir. İkinci Dünya Savaşı sonrası, kuzey bölgesine göre sosyo-ekonomik açıdan oldukça geri kalan güney İtalya'da başlatılan ve üç etap halinde tamamlanan bölgesel planlama çalışmalarının ardından, çok sayıda büyüme merkezi oluşturulmuş ve çok merkezli bölgesel kalkınmaya gidilmiştir (Dinler, 1994).

1980 sonrası ise yaşanan küreselleşme ile birlikte neredeyse tüm dünyada az gelişmiş bölgelere yönelik ilginin arttığı, giderek güçlenen kentsel alanlara karşı geri kalmış

bölgesel alanların kalkındırılması süreci yaşanmış ve daha da popülerlik kazanan çok merkezli bölgesel yaklaşımlar günümüze kadar devam etmiştir.

Bu dönemde, küreselleşmeyle oluşan yeni ekonomik coğrafya içinde ulusal ölçekli mekanların yitirdiği ekonomik rekabet avantajını, bölgesel ölçekli mekanların kazandığı öne sürülmüştür (Ünsal, 2002). Artık yeni kalkınma kavramının bölgesel kimlik öğelerini de içeren yerel güç ve kaynaklara daha fazla ağırlık veren, yerel ve bölgesel birimlerin birbirleri ile ilişkileri ve etkileşimlerini dikkate alan politikaların önceliğinde ele alınması gereği ortaya çıkmıştır (Gezici, 1998). İhtiyaç duyulan planlama politikaları, bölgelerin çok merkezli ele alınması fikrinin altını çizerek bölgenin önemini yeniden vurgulamaktadır.

2.2 Avrupa'da Çok Merkezlilik Kavramı ve ESDP

Avrupa'da bölgelerin desteklenmesi uzun süreli bir geleneğe sahip olmadığı gibi, Avrupa Birliği'nin temelinin atıldığı dönemlerde (1957 Roma Antlaşması) ortak bir sorun alanı olarak da görülmemiştir (DPT, 2006a). Avrupa'da dünya genelinde yaşanan ekonomik kriz ve savaşlardan sonra, 1950'li yıllarda başlayan bölgesel büyüme merkezleri yaratma çabaları, ülkelerin kendi iç dengesizliklerinin çözümüne yönelmiş ve bu çabalar Güney İtalya'da olduğu gibi başarılı örnekler çıkarmışsa da, Avrupa'da asıl çok merkezlilik kavramının hem kentsel hem de bölgesel ölçekte yaşandığı dönem 1980'li yıllardan günümüze süregelen dönem olarak kabul edilmektedir. Çünkü 1980 sonrası AB içinde yeni bir yapılanmaya gidilmiş, 1981'de Yunanistan, 1986'da da Portekiz ve İspanya gibi gelişmişlik düzeyi merkez Avrupa ülkelerinin altında olan ülkelerin birliğe katılımları ile AB'nin mevcut dengeli yapısı değişime uğramış ve bölgeler arası dengesizlik belirgin bir şekilde artmıştır (Altay, 2005). Bir yandan Birliğe katılan gelişmişlik düzeyi düşük ülkelerin, diğer yandan 1990'lı yıllara doğru iyice belirginleşen ileri derecede gelişmiş bölgelerin varlığı, AB içinde geleceğe yönelik yapılması düşünülen ortaklıklar için sosyo-ekonomik ve siyasi endişe yaratmaya başlamıştır.

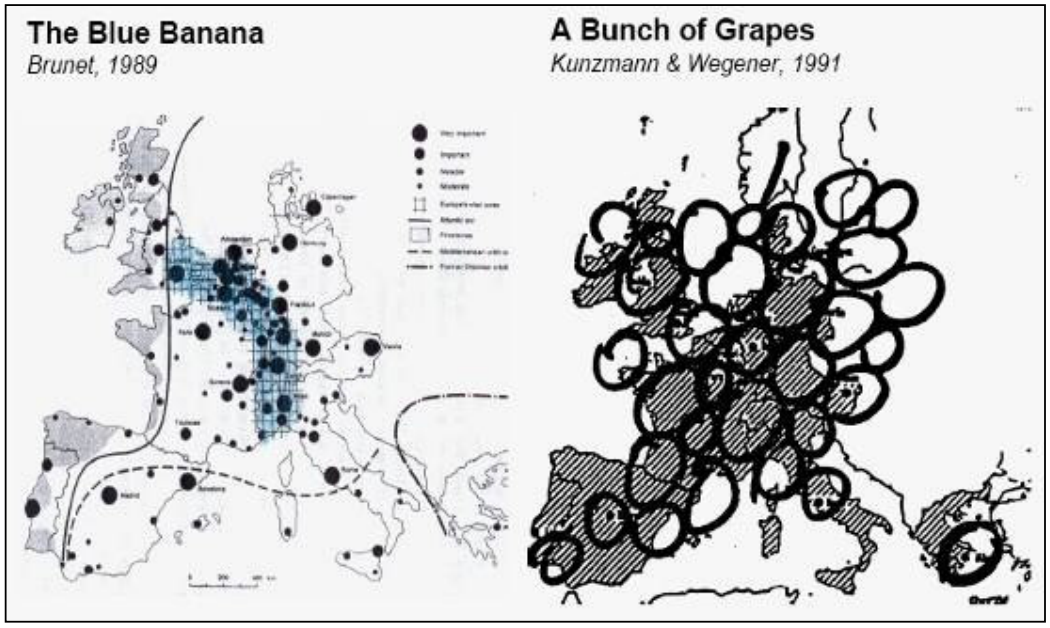
İleride AB'nin geleceğine mekansal anlamda yön vereceği öngörülen "çok merkezlilik" kavramının en belirgin savunulduğu yıllar ise 1990'lı yıllar olmuş ve Birliğin mekansal anlamda yaşadığı birikimli dengesizlikler, giderek artan merkez-çevre uçurumları, bu konularda çeşitli araştırmalar ve Birlik bünyesinde çözüm arayışlarını gerektirmiştir.

Avrupa seviyesinde bir araya toplanmayı öngören güçler, AB içinde refah düzeyi oldukça yüksek bir merkez ile az gelişmiş bir çevrenin karşı karşıya olduğu dengesiz bir gelişmeye neden olmuşlardır (Davoudi, 2006). Bu durumdan hareketle yapılan çeşitli çalışmalarsa, ilk ciddi meyvesini 1989 yılında Roger Brunet öncülüğündeki bir Fransız araştırma şirketinin, AB'nin oldukça gelişmiş temel bölgesini tanımlamasıyla vermiştir. Mavi Muz (Blue Banana) olarak adlandırılan bu gelişmiş bölge İngiltere'nin güneydoğusundan İtalya'nın kuzeyine uzanarak, o dönemde 12 üyeli AB topraklarının –Avusturya ve İsviçre dahil- %18'ini kapsamakta; kentsel nüfus ve Gayri Safi Milli Hasıla bakımından da Birlik hacminin yarısına yakınına hakim bulunuyordu (Hague, 2006; Şekil 2.1). Mavi Muz çalışmasına benzer ve "Altın Üçgen", "Avrupa Megapolü" gibi farklı isimlerle anılan başka çalışmaların da yapıldığı ilerleyen yıllarda AB içinden de yeni yaklaşımlar geliştirilmeye çalışılmıştır. Avrupa Komisyonu'nun bölgesel politikalardan sorumlu bölümünce, Kunzmann ve Wegener tarafından 1991 yılında hazırlanan rapor "Bir Salkım Avrupa" metaforuyla adından söz ettirmiş ve çok merkezlilik kavramını Avrupa çapında ekonomik büyümenin gelişimi ve eşitlikçi olmasını öneren siyasi bir dayanak olarak tanımlamış ve çeşitli tespitlerde bulunmuştur. Bu tespitler:

- Avrupa kentsel sisteminin yeniden tanımlanması ve bölgesel politikaların yapılandırılması için merkez-çevre anlayışından ziyade, çok merkezlilik kavramının benimsenmesi

- Sadece dezavantajlı çevre bölgeleri teşvik edecek ve bölgesel ekonomik büyümenin itici güçleri olarak kentsel merkezlerin seferber edilmeleri için bölgesel politikalarının yeni temellere oturtulması

olarak iki madde halinde özetlenebilir. Bu yaklaşımla Mavi Muz metaforuna karşın, çok merkezli bir yaklaşım vurgusu yapılmış ve bu sayede hem Birliğin rekabet gücünün hem de bölgesel bütünlüğünün artacağı düşünülmüştür (Hague, 2006). Komisyona göre Mavi Muz merkez-çevre konseptini güçlendirici bir imaj yaratırken, Avrupa Üzüm Salkımı metaforuyla çok merkezli gelişme imajı yaratılarak AB yapısal fonlarının yönlendirilmesinde de iyi bir referans oluşturulmuştur (Williams, 1996; Akt: Altay, 2005).

Şekil 2.1 : Avrupa'nın Çok Merkezliliği Üzerine Yapılan Mavi Muz ve Bir Salkım Avrupa Çalışmalarının Şematik Gösterimleri (Chamat, 2006)

Daha geniş bir çerçeveden bakıldığında, 1980 sonrası dünya genelinde hakim olan küreselleşme ve yeni dünya düzeni, mekanın yeniden kurgulanmasını gerektirmiş ve bu sayede yerel kalkınma önem kazanırken, yerel dinamiklerin ulusal ve küresel sisteme eklemlenmesinde bölgesel ölçeğin değeri yeniden keşfedilmiştir (Ünsal, 2002).

AB'nin kurucu anlaşmalarında planlama yetkisi ulus devletlere bırakılmış olmasına rağmen, son onlu yıllarda yaşananlar, Birliğin planlamaya konu olan mekanlara ve problemlerine müdahale gereğini yaratarak yerelin daha da önemsenmesini sağlamıştır (DPT, 2007b). Böylece Avrupa'da 1980'li yıllardan bu yana geliştirilen ekonomik kalkınma ve gelişmişlik farklılıklarının azaltılması çalışmaları için en uygun ölçeğin bölge ve en uygun yaklaşımın da yeni gelişme merkezleri yaratarak Birliğin rekabet gücünü arttırmak olduğu düşünülmektedir (Ünsal, 2002). Bu yaklaşım, AB'nin üye ülkelerinin planlama sistem ve gelenekleri üzerinde giderek artmış olan etkisiyle, Birlik tabanında mekansal planlama politikalarına ilişkin ortak arayışları başlatmış ve giderek artan ortak çerçeve arayışı 1999 yılında Avrupa Birliği Mekansal Gelişim Perspektifi - ESDP'nin kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır (Altay, 2005).

Avrupa Birliği Mekansal Gelişim Perspektifi (ESDP)

AB içinde yaratılan ekonomik artı değerin belirli alanlarda yığılması, gelişmişlik farklarının fonlarla finanse edilmesi, yeni üye ülkelerin Birliğe taşıdığı dengesiz gelişme sorunları ve aday ülkelerin potansiyel sorunları, AB'de sürdürülebilir gelişmenin gereği olan sektörel ve mekansal gelişme politikalarının eşgüdüm altına alınması gereğini doğurmuştur. Merkez-çevre ilişkisinin yeniden tanımlanması; dengeli gelişmenin sağlanmasında ön plana çıkan çok merkezli yapı arayışları; doğal, tarihi ve kültürel değerlerin korunabilmesi "mekansal gelişme" için yeni ve ortak politika arayışlarının önünü açmıştır. Bu arayışların sonucu oluşan Avrupa Mekansal Gelişme Perspektifi (ESDP), özellikle kır ve kent arasındaki ilişkiye yaptığı vurgu ve "dengeli ve çevreyi koruyucu gelişme" öngörüsü ile üye ülkeler arasında ortak bir başlangıç noktası oluşturmayı hedeflemektedir (DPT, 2007a).

Davoudi (2006), yeni bir kavram olmamasına rağmen çok merkezliliğin giderek artan popülaritesini ESDP'nin 1999 yılındaki kabulüne dayandırır. ESDP'yi, AB'nin bütünleşme sürecinde yeni bir aşama olarak gören Kaya (2002) ise, AB politikaları ile sıkı ilişkili olan mekan boyutuna vurgu yaparak, planlama anlayışında ölçekler arası bütünleşme gerekliliğinin geri dönüşü olarak yorumlamakta ve 1990'lı yılların parçacı planlama etkinliğine karşı "büyük bölgeselleşme" olgusu olarak tanımlamaktadır.

ESDP'nin üç temel hedefi, "Avrupa Bölgesinin Dengeli ve Sürdürülebilir Gelişmesine Doğru" başlığı altında şöyle sıralanmıştır:

1. Ekonomik ve sosyal uyum (kohezyon),
2. Ekonomik kaynakların ve kültürel mirasın korunması ve yönetimi,
3. AB ölçeğinde daha dengeli bir rekabetçiliğin benimsenmesi (EC, 1999; Akt: Altay, 2005; Hague, 2006)

Ulus Ötesi/Ulusal Kademe bakımından ise ülke mekanının tek başına ve izole bir şekilde ele alınamayacağını güçlü bir biçimde vurgulayan ESDP'ye karşı ulusal otoriteler misyonlarını konuya iki şekilde yaklaşarak yerine getirebilmektedir.

1. Ulus ötesi düzeyinde; üye ülke olarak AB'nin mekansal bütünleşmesinde sorumlulukları açısından sınır ötesi, ulus ötesi ve bölgeler arası işbirliklerinin planlanması ve uygulamalarında ESDP'yi kullanmak,

2. Ulusal düzeyde; sadece kendi ülkelerini ilgilendiren mekansal gelişme politikalarının tanımlanmasında ESDP'yi göz önünde bulundurmak (Kaya, 2002).

ESDP, ortaya koyduğu hedeflerle ekonomik ve sosyal hedeflere ulaşmayı sağlayacak sürdürülebilir ve dengeli bir mekansal yapılanma, küresel rekabet alanında üstün olarak var olabilme çabasındaki AB için büyük önem taşımaktadır (DPT, 2006c). Mavi Muz gibi AB içinde 1990'lı yıllarda daha da belirginleşen gelişmiş bölgesel alanların sonuncusu olarak bilinen ve Londra, Paris, Hamburg, Münih ve Milano metropollerini kapsayan ve "Pentagon" olarak adlandırılan bölge, ESDP tarafından EU15 bölgesinin sadece yüzde 20'sini kapsamasına rağmen Gayri Safi Milli Hasıla'nın yarısını oluşturan ve toplam nüfusun yüzde 40'ına ev sahipliği yapan bir alan olarak tanımlanmıştır. Ayrıca dünya piyasalarıyla rekabet edebilen Avrupa'daki tek ekonomik bölge olarak değerlendirilmektedir (Davoudi, 2006; EC, 1999; Akt: Altay, 2005).

Birliğin mekansal genişlemeleri dikkate alınarak küresel ölçekte göze çarpan tek bir dinamik bölgenin yoğunluğunun daha da artması, merkez bölge ve genişleyen çevre arasındaki dengesizliklerin daha da artmasına yol açacağından ESDP Birlik içerisinde çok merkezli bir gelişme ve alt merkezlerin kırsal alanlar ile daha güçlü bağlar kurabilmesi üzerine politika geliştirmiştir (Altay, 2005). Ancak temel amaçlarından biri Avrupa'nın hem daha rekabetçi, hem de daha kaynaştırıcı olmasını sağlamak için küresel önemi olan yeni ekonomik büyüme bölgeleri tanımlamak olan ESDP'nin kabulünden sonra gelişen süreci analiz eden Davoudi'ye (2006) göre, özellikle yakın zamanlı eğilimler Avrupa seviyesinde çok merkezliliğe yönelik çabalara rağmen, merkezden uzakta kalan ve ekonomik olarak zayıf olan bölgelerin aleyhinde, ulusal düzeyde giderek daha fazla tek merkezlilik eğilimi olduğunu göstermektedir.

ESDP yaklaşımı üye ülkeler için uyulması zorunlu bir programdan çok, tavsiye niteliğindeki genel bir çerçevedir. Başka bir deyişle üye devletlere, ülke düzenleme politikalarının belirlenmesinde ESDP'nin temel objektiflerine uymaları, seçeneklerini kendilerine uyarlayarak ve yerel verileri kullanarak bir sentez yapmaları önerilmektedir. Her ne kadar ulusal ölçekte bir uyma zorunluluğu olmasa da, AB yapısal fonlarından yararlanabilmek için ESDP'yi kullanma şartının getirilmiş olması, ESDP'nin sadece genel bir yönlendirici nitelik taşımadığını,

Birliğe üye ve aday ülkeleri bir nevi kendine bağlı kıldığının göstergesidir (Kaya, 2002).

Dengeli bir yerleşim yapısını güçlendirmek ve birden fazla küresel rekabet gücü yüksek bölgesel merkez yaratabilmek için ESDP, AB içinde bölgeler arası, sınır ötesi ve ulus ötesi ölçeklerde ilgili otoriter yapıların işbirliğine gitmesini önerir. Ancak bu konu –ESDP'nin üye ülkelerde uygulanma zorunluluğu olmaması konusunda olduğu gibi- ulusal otoritelerin planlama alanında kendi yetkilerini ellerinde bulundurdukları için tamamen gönüllülük esasına dayalıdır (EC, 1999; Akt: Altay, 2005).

ESDP'nin kabulünden bugüne gelinen süreçte yapılan eleştiriler ise daha çok bölgeler arası dengesizliklerin belirli oranda arttığı, ekonomik ve sosyal uyumun rekabetçi piyasa odaklı mekansal gelişimle hangi oranda başarılabileceği ve ana parametrenin kentsel ve bölgesel ekonomik gelişmişlik düzeylerinin arttırılması konularına yönelik olmuştur.

Birçok otorite tarafından AB için bir dönüm noktası niteliğindeki bu çalışma, içerdiği konu başlıkları ve koyduğu hedefler bakımından çok önemli yenilikler sunmayıp, yakın zamanlı gelişmelere dair eleştiriler alıyor olsa da, Birlik politikalarının ve tek şehir ölçeğindeki aşırı gelişmelerin üst ölçekte yarattığı sorunlara karşın yaptığı vurgu ve yaratmaya çalıştığı kır-kent dengesinin yanında, çok merkezlilik yaklaşımını keskin bir biçimde önemsediği için özellikle henüz gelişmişlik sorunlarıyla bütünüyle karşılaşmamış ülkeler için önemli bir yol haritası niteliği taşımaktadır.

2.3 Türkiye'de Çok Merkezlilik Kavramı

İlk olarak 1930'lu yıllarda sosyo-ekonomik gelişmenin İstanbul, İzmir, Bursa gibi gelişmiş kentler ve içinde bulundukları bölgeler yerine daha iç kesimlerde ve doğu illerini de kapsayacak şekilde düşünülmesi ve bu anlamda sınırlı oranda devlet eliyle yapılan yatırımlar -sektörel tabanlı düşünülmüş olsa bile- çok merkezlilik kavramının önemsenmiş olduğunu göstermektedir. 1923'de Ankara'nın başkent yapılıp sonraki yıllarda Anadolu içlerindeki kentlerle bağlantısının kurulmaya çalışılması, bunun en somut örneklerindendir. Türkiye 'de 1960'lara kadar genel olarak sanayi ve ulaşım alanlarındaki yatırım politikalarının uygulanmaya çalışıldığı ve çok merkezli

kalkınmaya yönelik perspektifin planlama disiplini altında değerlendirilmediği görülür (Dinler, 1994).

1960'lı yıllarda başlayan Planlı Dönem ile birlikte 1930'ların hükümet politikaları şeklinde geliştirilmeye çalışılan çok merkezli mekansal yayılma hedefleri artık bir disiplin altına girmeye başlamıştır. Planlı Dönem boyunca farklı başlıklar ve farklı kavramsal yaklaşımlarla ele alınmış olan bölgesel anlamdaki çok merkezlilik politikaları, 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi ile birlikte artık AB'ye uyum süreci içinde ele alınarak, Birlik Politikaları ile Bölgesel politikaların uyumlulaştırılması sürecini başlatmıştır. Günümüzde ise, AB uyum süreci ile birlikte bölgesel tabanlı çalışmalarda, hem altyapısal hem de kurumsal anlamda yeniden yapılanmaya gidilen, diğer yandan da bölgesel ölçekte çok merkezlilik kavramının yeniden gözden geçirildiği ve uygulamada yaratacağı gelişme etkileri üzerine eleştirel yaklaşımların yapıldığı bir döneme girilmektedir.

2.3.1 Avrupa Birliği'ne Uyum Öncesi Uygulamalar

1960'larla başlayan planlı dönem öncesi, gelişmiş batılı kentlerin ve yakın çevrelerinin kamu ve özellikle özel sektör yatırımlarını çektiği, ekonominin bu bölgelerde filizlendiği, diğer bölgelerde ise yetersiz kamu ve özel sektör desteğinin yaşandığı, merkez-çevre ilişkisinin giderek güçlendiği bir mekansal gelişim söz konusudur. Planlı dönemin başlamasıyla birlikte Beş Yıllık Kalkınma Planları (BYKP) bölgesel politikaların belirlendiği temel dokümanlar olmuşlardır (DPT, 2006b). Bu kapsamda ilk iki BYKP döneminde bölgeler arasında dengeli bir gelişim sağlanabilmesi için sektörel öncelikleri ile birlikte ifade edilen bölgesel büyüme merkezlerinin önerilmesi, kaynakların bu alanlarda yoğunlaşması ve özel sektörün bu merkezlere teşviki temel politika kararları olarak geliştirilmiştir (Dinler, 1994; Ildırar, 2004; DPT, 2006b).

Üçüncü BYKP, ilk iki planda belirtilen dengeli kalkınma ilkesinin ekonomik alanda etkin olmayacak kaynak dağılımını yaratabileceğini, ülke ölçeğinde kalkınmanın yavaşlayabileceğini vurgulamış ve bölgesel dengesizliklerin, bölgelerin içsel potansiyellerini kullanarak gelişmesi yoluyla ortadan kalkabileceğini öngörmüştür (Dinler, 1994; Ildırar, 2004; DPT, 2006b). Aynı dönemde görece geri kalmış bölgelerin devlet desteği ile kalkınmasını sağlamaya yönelik başlatılan Kalkınmada Öncelikli Yöreler (KÖY) politikası, bugün 42 il ve iki ilçeyi kapsayacak şekilde devam etmesine rağmen gerekli gelişmeyi sağlayamamıştır.

Dördüncü BYKP, Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) ilk olarak gündeme geldiği dönemdir. Ayrıca 1970'li yılların ortasında başlatılan "Türkiye'de Yerleşme Merkezlerinin Kademelenmesi" çalışması 1982 yılında tamamlanıp yine bu dönemde yayınlanmıştır. Söz konusu çalışma, "Merkezi Yerler Kuramı" referans alınarak bölgesel gelişmede ölçek ekonomilerinden ve dışsal ekonomilerden maksimum yarar sağlanmasına yönelik hazırlanmıştır. Birinci kademe merkezler olarak köylerden başlayarak büyüyen kademe merkezlerinin en büyüğü, etki alanı tüm Türkiye olan 7. kademe merkez İstanbul'dur. İstanbul'un bir alt kademe merkezleri ise "bölge merkezleri" olarak belirlenmiş olan Adana, Ankara, Gaziantep ve İzmir illeridir. Bu çalışma ile Türkiye'de yerleşme merkezleri arasındaki sosyal ve ekonomik ilişkilerin nicel ve nitel yapısı belirlenmiştir (Dinler 1994; DPT, 2006b).

1985-1990 yılları arasındaki dönemde, "Türkiye'de Yerleşme Merkezlerinin Kademelenmesi" çalışması temel alınarak "Fonksiyonel Bölgeler" başlığı altında 16 adet fonksiyonel bölge tanımlanmıştır. Bu bölgeler; 7. kademe merkez olan İstanbul, 6. kademe merkezler olan Adana, Ankara, İzmir ve Gaziantep ve 5. kademe merkezler olan Bursa, Eskişehir, Konya, Samsun, Kayseri, Sivas, Malatya, Gaziantep, Trabzon, Erzurum, Elazığ ve Diyarbakır 'dır. Planlama çalışmalarında bu bölgelerin temel alınması öngörülmüşse de bir sonraki plan döneminde 16 bölge yaklaşımı ile ilgili herhangi bir politika üretilmemiş ve söz konusu sistem dikkate alınmamış, bunun yerine bölge ve alt bölge düzeyinde bir planlama yapılması, polarize bölge saptama çalışmalarının sürdürülmesi ve bölgesel gelişme şemaları çerçevesinde kararların yönlendirilebileceği konuları üzerinde durulmuştur (DPT, 2006b).

Yedinci BYKP'de sürdürülebilirlik ilkesi temelinde bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının giderilmesinin gerekliliği vurgulanmış, bölgesel gelişme alanında görece geri kalmış olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde kaynakların ve bu bölgelerin gelişme potansiyellerinin göz önüne alındığı bölgesel gelişme projelerinin hazırlanması gerektiği belirtilmiştir (Ildırar 2004; DPT, 2006b).

2.3.2 Avrupa Birliği'ne Uyum Sonrası Uygulamalar

Türkiye'nin AB'ye uyum sürecine girmesiyle birlikte planlama anlamında özellikle bölge ölçeğinde birtakım yapısal ve kurumsal düzenlemelere gidilmiş, Birlik çerçevelerine uygun dönüşüm ve yeniden yapılanma dönemi başlamıştır.

AB uyum çalışmalarının süregeldiği 2001-2005 plan dönemini kapsayan sekizinci BYKP'de, AB bölgesel gelişme politikalarına uyum çalışmalarına ağırlık verileceği ilk kez ifade edilmiştir (DPT, 2006b). Ayrıca bu plan dönemindeki bölge planlama ve buna bağlı il gelişme planlarının yapılması konusundaki kararlılık, bütüncül bir mekansal yaklaşımı ve dolayısıyla çok merkezlilik anlayışının savunulduğunu göstermektedir.

AB'nin 1999 Helsinki Zirvesi'nde, Türkiye'nin AB üyeliğine aday bir devlet olduğu ve Avrupa Stratejisi doğrultusunda, reformlarını hızlandıran ve destekleyen bir katılım öncesi stratejiden yararlanması gerektiği karara bağlanmıştır. Bu karardan sonra AB Konsey'ince onaylanan, Türkiye'nin Kopenhag kriterlerine uyum için yapması gerekenleri, AB Müktesebatına uyum yükümlülüklerini, katılım öncesi süreçte sağlanması beklenen mali yardımları ve üyelik için gerekli kısa ve orta vadeli önceliklerini içeren Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB), 24 Mart 2001'de resmiyet kazanmıştır. Katılım Ortaklığı Belgesi dışında, Avrupa Komisyonu'nun her yıl aday ülkelere yönelik ilgili gelişmeleri değerlendirmek için hazırladığı "İlerleme Raporları", 1998'den beri Türkiye için de hazırlanmakta ve bölgesel politikalara ilişkin tespit ve değerlendirmeler "Bölgesel Politika ve Uyum" ya da "Bölgesel Politika ve Yapısal Araçların Koordinasyonu" başlıkları altında belirtilmektedir (DPT, 2006b).

2007-2013 plan dönemini kapsayan dokuzuncu BYKP'de AB'ye uyum sürecinin temel amaçlarını, üyelik sonrası faydalanılabilecek olan Yapısal Fonların kullanımı için gerekli yerel ve merkezi kapasitenin sağlanması ile çoğunlukla Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yer alan 12 alt bölgenin diğer bölgeler ile olan sosyo-ekonomik gelişmişlik farklılıklarının azaltılması yönündeki bölgesel ölçekli çalışmalar oluşturmaktadır (DPT, 2006b).

Bu uyum süreci içinde, gerek KOB uyarınca öngörülen hususlar, gerekse yıllık ilerleme raporları kanalıyla yapılan tespit ve değerlendirmeler, Türkiye'nin bölgesel politikalarında 2000'li yıllarda, çok merkezlilik yönünde gelişim sağlayacak çeşitli yapılanmalara gitmesini gerekli kılmıştır. Bu yapılanmalar, AB'den örnek alınan İstatistiksel Bölge Birimi Sınıflandırması (NUTS-Nomenclature of Territorial Units For Statistics) ve sonrasında kurulacak olan Bölgesel Kalkınma Ajansları (BKA) uygulamalarıdır. Bu yeni bölge düzeyi tanımlaması ve kalkınma ajanslarının fonksiyonel yapılanma biçimi, ülke genelinde yeni bir bölgesel yapıya geçişi

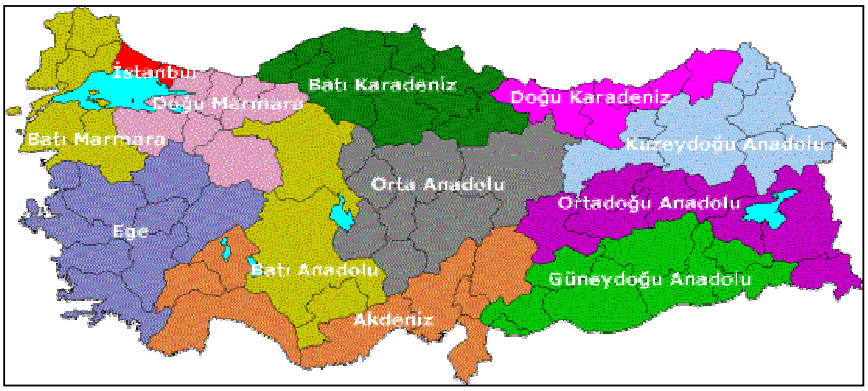
gerektirmekte ve Avrupa Birliği'ne uyum sürecinin bölgesel gelişme alanındaki bu en somut yapısal değişimi, bölgesel planlama çalışmalarında daha homojen ve çok merkezliliğe daha fazla fırsat sağlayacak bir altyapıyı tarif etmektedir.

2.3.2.1 İstatistiksel Bölge Birimleri (İBB)

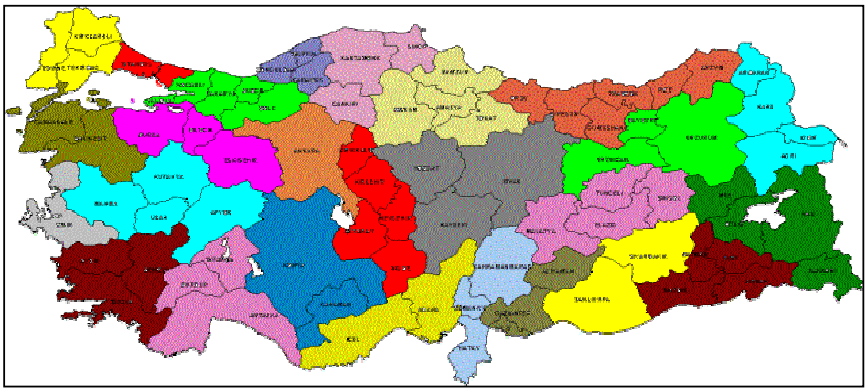
Avrupa Birliği'ne detaylı veriler sunmak üzere Eurostat (Avrupa Birliği İstatistik Ofisi) tarafından 1970'li yılların ortalarında oluşturulan İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması'nın (İBBS) temel amacı; bölgesel tabanlı olacak şekilde istatistikleri toplamak, sosyo-ekonomik analizler yapmak ve topluma yönelik bölgesel politikaların çerçevesini oluşturmaktır (Yılmaz ve diğ., 2007).

AB genelinde tek bir veri tabanı oluşturmak, bölgesel istatistikleri standartlaştırmak ve bunu yaparken de karşılaştırılabilir bir tablo ortaya çıkarmak için bölgelerin sahip oldukları benzer niteliklere göre oluşturulan İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS), Türkiye'de de örnek bölge birimi uygulaması olarak kabul edilmiş ve Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) desteği ile Devlet Planlama Teşkilatı tarafından 2002 yılında tamamlanmıştır (DPT, 2007b; http://www.dpt.gov.tr/bgyu/biid/ibbs.html). Türkiye için İBB sınıflandırması, bölge ölçeğinde bir ortak taban olmakla birlikte, 14 Nisan 2003 tarihinde ikincisi kabul edilen KOB'nde kısa vadeli hedefler arasında gösterilen Bölgesel Kalkınma Ajansları'nın (BKA) kurulmasına yönelik bir ilk ve zorunlu adımı da ifade etmektedir (Yılmaz ve diğ., 2007; DPT, 2006b).

İBB sınıflandırmasında iller "Düzey 3" olarak tanımlanmış; ekonomik, sosyal ve coğrafi yönden benzerlik gösteren komşu iller ise bölgesel kalkınma planları ve nüfus büyüklükleri dikkate alınarak "Düzey 1" ve "Düzey 2" olarak gruplandırılarak, hiyerarşik İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması yapılmıştır (Tablo 2.1). Düzey 3 kapsamında her il bir İstatistiki Bölge Birimini tanımlamış olup, toplam 81 adettir. Düzey 2 İstatistiki Bölge Birimleri, Düzey 3 kapsamındaki komşu illerin gruplandırılması sonucu tanımlanmış olup, 26 adettir (Şekil 2.3). Düzey 1 İstatistiki Bölge Birimleri ise "Düzey 2" İstatistiki Bölge Birimlerinin gruplandırılması sonucu tanımlanmış olup, 12 adettir ve kamusal alandaki tüm bölge tabanlı çalışmalarda artık İBBS çalışması esas alınacaktır (http://www.dpt.gov.tr/bgyu/biid/ibbs.html; Şekil 2.2).

Şekil 2.2 : Düzey 1 Grubunda Yer Alan 12 İstatistiksel Bölge Biriminin Türkiye Üzerindeki Dağılımı (http://www.dpt.gov.tr/bgyu/biid/ibbs.html)

Şekil 2.3 : Düzey 2 Grubunda Yer Alan 26 İstatistiksel Bölge Biriminin Türkiye Üzerindeki Dağılımı (http://www.dpt.gov.tr/bgyu/biid/ibbs.html)

2.3.2.2 Bölgesel Kalkınma Ajansları (BKA)

DPT tarafından yapılan çalışmalarda, Düzey 2 Bölgeleri birer "plan bölge" olarak kabul edilmiş ve bu doğrultuda 26 plan bölgenin kurumsallaşmasını sağlamak üzere Bölgesel Kalkınma Ajansları'nın oluşturulması için çalışmalara başlanmıştır (b). İBB sınıflandırmasının genel olarak her ülke kapsamında üç düzeyde yapıldığı ve BKA'nın da çok istisnai ve büyük bölgeler olmadığı takdirde genelde Düzey-2 seviyesinde kuruldukları bilinmektedir (Yılmaz ve diğ., 2007). Gerek 2004-2006 yıllarını kapsayan Ön Ulusal Kalkınma Plan'ında (ÖUKP), gerekse AB Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB) içerisinde yer alan öngörülerde, Türkiye'nin bölgesel gelişme politikalarına yönelik bölge düzeyinde koordinasyonu sağlayacak ve uygulamaya dönük bir mekanizmanın kurulması gereği önemle vurgulanmıştır.

Tablo 2.1 : Üç Düzeyde Yapılan İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması (DPT, 2003)

SIRA NO	DÜZEY 1	DÜZEY 2	DÜZEY 3
1	İstanbul	İstanbul Alt Bölgesi	İstanbul
2	Batı Anadolu	Ankara Alt Bölgesi	Ankara
		Konya Alt Bölgesi	Konya, Karaman
3	Doğu Marmara	Bursa Alt Bölgesi	Bursa, Eskişehir, Bilecik
		Kocaeli Alt Bölgesi	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova
4	Ege	İzmir Alt Bölgesi	İzmir
		Aydın Alt Bölgesi	Aydın, Denizli, Muğla
		Manisa Alt Bölgesi	Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak
5	Batı Marmara	Tekirdağ Alt Bölgesi	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli
		Balıkesir Alt Bölgesi	Balıkesir, Çanakkale
6	Akdeniz	Antalya Alt Bölgesi	Antalya, Isparta, Burdur
		Adana Alt Bölgesi	Adana, Mersin
		Hatay Alt Bölgesi	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye
7	Batı Karadeniz	Zonguldak Alt Bölgesi	Zonguldak, Karabük, Bartın
		Kastamonu Alt Bölgesi	Kastamonu, Çankırı, Sinop
		Samsun Alt Bölgesi	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya
8	Orta Anadolu	Kırıkkale Alt Bölgesi	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir
		Kayseri Alt Bölgesi	Kayseri, Sivas, Yozgat
9	Doğu Karadeniz	Trabzon Alt Bölgesi	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane
10	Güneydoğu Anadolu	Gaziantep Alt Bölgesi	Gaziantep, Adıyaman, Kilis
		Şanlıurfa Alt Bölgesi	Şanlıurfa, Diyarbakır
		Mardin Alt Bölgesi	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt
11	Ortadoğu Anadolu	Malatya Alt Bölgesi	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli
		Van Alt Bölgesi	Van, Muş, Bitlis, Hakkari
12	Kuzeydoğu Anadolu	Erzurum Alt Bölgesi	Erzurum, Erzincan, Bayburt
		Ağrı Alt Bölgesi	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan

Bu yönde atılan adımların sonucundaysa, 25 Ocak 2006 tarihinde kabul edilen 5449 sayılı kanunla birlikte DPT'nin koordinatörlüğünde, ulusal kalkınma planlarına uyumlu olarak bölgesel kalkınmayı hızlandırmak, sürdürülebilirliği sağlamak, bölgeler arası ve bölge içi gelişmişlik farklarını azaltmak amacıyla 26 adet İBBS-2 biriminde Bölgesel Kalkınma Ajansı kurulması hedeflenmiştir. Pilot uygulama olarak da, TR62 Düzey 2 Bölgesi'nde Adana ili merkez olmak üzere Adana ve Mersin illerini kapsayan Çukurova Kalkınma Ajansı ile sadece İzmir ilini kapsayan TR31 Düzey 2 Bölgesi'nde İzmir Kalkınma Ajansı kurulmuştur (Yılmaz ve diğ., 2007).

Türkiye için yeni bir kavram olmasına rağmen dünya geneline baktığımızda 1950'li yıllardan beri kurulmaya başlanmış olan Bölgesel Kalkınma Ajansları (BKA), etkin bir biçimde 40 yılı aşkın bir süredir Avrupa ve Amerika'da faaliyet göstermektedir

(Ildırar, 2004 ve Yılmaz ve diğ., 2007). Başlangıçta kamunun hibe kaynaklarla finanse ettiği BKA'lar, 1980 sonrası artan küresel rekabet hareketliliği ile birlikte bölgesel kalkınma sürecine özel sektörlerin ve yerel aktörlerin katılımını sağlamakla görevlendirilmiştir. Ülkeden ülkeye değişen yapılanma modeli ve amaçlara sahip BKA'ların ortak bir çerçeveden bakıldığında yöneldikleri amaçlar; içsel büyüme yolunda bölgesel stratejilerin uygulanması, yerel ve bölgesel girişimciliğin desteklenmesi, bilginin etkinlikle aktarımı, yabancı sermayenin çekimi, altyapı hizmetlerinin güçlendirilmesi, sürdürülebilir gelişmenin sağlanması ve çevrenin korunması şeklinde özetlenebilir (Yılmaz ve diğ., 2007). Günümüzde bölgesel gelişmenin en önemli kurumsal aracı haline gelen BKA'lar, kuruluş şekilleri, yasal statüleri ve işlevleri bakımından farklılık gösterse de, hepsinin ortak amacı, temsil ettikleri bölgenin içsel potansiyellerini yerel aktörleri de sürece dahil ederek harekete geçirmek ve bu sürecin sonunda bölgesel ekonomiyi geliştirmek ve sosyal gelişmişlik düzeyini yükseltmektir (Can ve diğ., 2007).

Birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de, yıllarca merkeziyetçi bir anlayışla süregelen kalkınma programları ve politikalarının bölgesel ve yerel düzeyde gerekli gelişmeyi sağlayamamış olması, AB'nin kendi bünyesinde başarıyla uyguladığı Bölgesel gelişme politikalarının ve bunun en önemli araçlarından biri olan BKA'ların sağladığı başarılı sonuçlar, BKA'ları Türkiye'nin bölgesel kalkınma anlayışındaki yapısal ve kurumsal ihtiyacına karşılık, önemli bir çözüm arayışının ifadesi kılmıştır.

BKA'ların kuruluş kanununda belirtilen görev ve yetkileri özetle şu şekildedir:

- Yerel yönetimlerin planlama çalışmalarına teknik destek sağlamak
- Bölgesel plan ve programların uygulanmasını sağlayacak faaliyetlere ve projelere destek olmak, izlemek ve DPT'ye bildirmek
- Bölgede kapasite geliştirilmesine destek olmak
- Bölgede kamu kesimi, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarınca yürütülen projeleri izlemek
- Kamu kesimi, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları arasında işbirliğini geliştirmek

- Bölge plan ve programlarına uygun olan kaynakları kullanmak ve kullandırmak
- Bölge kaynak ve olanaklarını tespit etmek, sosyal gelişmeyi hızlandırmak ve rekabet gücünü arttırmaya yönelik araştırmaları desteklemek
- Bölgenin iş ve yatırım imkanlarının ulusal ve uluslar arası tanıtımını yapmak
- Bölgede yatırımcıları ruhsat ve izin işlemlerini takip ve koordine etmek
- Küçük ve orta ölçekli girişimcileri çeşitli yollarla desteklemek
- Türkiye'nin katıldığı uluslar arası programların tanıtımını yapmaktır (http://www.dpt.gov.tr/bgyu/kalkinmaajans/5449SayiliKanun.pdf).

BKA'ların, toplumsal ve ekonomik gelişimi içsel dinamiklerle tabandan tavana sağlayabilecek örgütlenmelerinden gelen meşruiyet ve yerelliklerin özgün sorunlarına çözüm üretmeye yönelik sorumlulukları hangi oranda fazlaysa, etkinlikleri de o oranda artmaktadır (Kayasü ve diğ., 2003).

Avrupa Bölgesel Kalkınma Ajansları Birliği'ne (EURADA) üye yaklaşık 150 BKA olmasına rağmen, standart bir BKA modeli söz konusu değildir. Örneğin; ABD ve İngiltere gibi Anglo Sakson ülkelerde 1960'lı yıllardan beri BKA'lar, kamu-özel sektör birlikteliğine dayalı bir yapıda faaliyet gösterirken, Japonya ve Fransa gibi ülkelerde ise geri kalmış bölgelerin sadece ekonomik değil, sosyal sorunlarına da çözüm üreten kuruluşlar olarak bölgesel kalkınma sürecinde başrolü oynamaktadırlar (Can ve diğ., 2007).

Hem İBB sınıflandırmasının hem de BKA'ların bölgesel politikaların geliştirilmesi ve kalkınma stratejisi yaratma gereğiyle hayata geçirilmesi, ülkemiz için olumlu bir gelişme olarak kabul görürken, beraberinde getirdiği bir takım endişe ve eleştiriler de tartışma konusu olmuştur. Ülkemiz ve dünya gerçekleri ile bir arada düşünüldüğünde üzerinde tartışılan temel endişe ve eleştiriler şu şekilde sıralanabilir:

- Yerele ve bölgeye odaklanan bir rekabet süreci tariflenirken, bu rekabet ortamına uyum sağlayabilen bölgelerin öne çıkması, uyum sağlayamayanlarınsa geri planda kalması, küreselleşmenin coğrafi alanlarda yarattığı eşitsizliklerin artması gibi güçlü olasılıklar doğurmaktadır (Erzi, 2005; Bal, 2007; Yılmaz ve diğ., 2007).

- Kuruluş amaçları arasında bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının azaltılması olan BKA'ların, kendini eşitsizlikler üzerinden var eden küreselleşme sistemi içinde nasıl duracağı ve bir yanda birbiriyle yarışan bölgeleri var ederken, diğer yandan bölgeler arasındaki farklılıkların nasıl eritileceği, merak konusu olmaktadır (Erzi, 2005; Bal, 2007).

- Örgütlenme yapısı bakımından kamu, özel sektör ve STK biçiminde üçlü bir yapıda, devletin düzenleyici olması beklenirken, sermayeyi elinde bulunduran yerli ve yabancı özel sektörün, yatırımlara yön verici olması ve kamu yararını ne ölçüde gözeteceği önemli bir soru işareti doğurmaktadır. Geçmiş tecrübeler, sermayenin bu süreçte yön verici olacağını, diğer taraftan yönetsel aktörlerin her koşulda eşit temsil imkanına sahip olamayacağını göstermektedir (Bal, 2007).

- Tabandan tavana bir yerel örgütlenmenin ifadesi olarak ortaya çıkan BKA'ların, merkezi yönetim ile bağının net bir biçimde tariflenmediği ve yasada DPT tarafından koordine edilen taşra birimleri olarak aktarılması, hem yaratabileceği yetki karmaşası, hem de sürecin aktörler tarafından istenilen yöne çekilebilmesine olanak verecek açık kapılar barındırmaktadır (Güler 2006; Alıcı 2006, Akt: Bal, 2007; Erzi, 2005).

- İstatistiksel Bölge Birimleri'nin tanımlanmasında kullanılan nüfus, bölgesel kalkınma planları, illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması, temel istatistiki göstergeler ve coğrafi konum gibi temel faktörlerin, bugün için yeniden gözden geçirildiğinde, İstatistiksel Bölge Birimi ayrımlarının kendi içinde birtakım tutarsızlıklar taşıdığı anlaşılmaktadır. Özellikle Bölgesel Kalkınma Ajansları'nın kurulacağı Düzey 2 birimlerinin merkez kentleri ile bulundukları düzey içindeki diğer kentler arasında ortaya çıkan bu durum, 26 adet Düzey 2 biriminin 7'sinde (Aydın, Trabzon, Malatya, Erzurum, Şanlıurfa, Mardin ve Ağrı Alt Bölgeleri) net olarak gözlemlenebilmektedir. Bu 7 birimin her birinde, sosyo-ekonomik gelişmişlik, temel istatistiki göstergeler ve çevresel bağlantılar yönünden üstün kentlerin, merkez kent olarak kabul edilmemiş olması, bu konudaki tartışmaların kaynağını oluşturmuştur.

- Bölgesel Kalkınma Ajansları'nın kuruluş kanunu metinlerinde "bölge" kavramının pek çok kez kullanılmasına rağmen, kanun başlığından (Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkındaki Kanun) düşürülmesi ise, bölge kavramının demokratik bir biçimde ele alınmadığı eleştirilerini doğurmaktadır.

İBBS ve BKA'ların gerek oluşum süreçleri gerekse ileriye dönük uygulama dönemine ilişkin eleştiriler ve tespitler ancak ajansların uygulama alanında ürün ortaya koyabilmesi ile daha verimli tartışılabilecektir. Ancak genel olarak İBBS ve BKA oluşumlarının işlevsellik kazanmalarıyla birlikte, üzerinde sıkça durulan yönetsel ve işlevsel konularla ilgili düzenlemelere gidildiği takdirde, ülke geneline yayılan çok merkezli bir bölgesel/yerel merkezler ağı ve bu birimler arası koordinasyonun kurulması sağlandığında, Türkiye'de çok merkezli bölgesel tabanlı bir gelişmenin önünün açılacağı kesindir.

3 BÜYÜME MERKEZİ ESASLI BÖLGESEL GELİŞMEYE YÖNELİK TEORİK YAKLAŞIMLAR

Bölgesel ekonomiye yönelik ilginin 1930'larda yoğunlaşmasına karşın, bölgesel kalkınmaya yönelik çalışmaların 1950'li yılların sonlarına doğru ortaya çıktığı ve bu yıllardan sonra bölgesel ekonomik kalkınmanın, değişik tartışmaların alt konuları olmaktan kurtularak, kendi başına ayrı bir alan olarak gelişme içine girdiği, çeşitli açılardan analizlere konu olduğu görülmektedir (Ildırar, 2004; Doğruel, 2006).

Son yarım yüzyılın gelişmelerine bakıldığında, bölgesel düzeyde etkili olan politikaların; ya dolaysız biçimde bir bölgeyi kalkındırmak üzere tasarlanan politikalar ve uygulamalar ya da makro düzeyde izlenen politikaların dolaylı etkileri şeklinde temelde ikili bir yapı gösterdiği ve yakın geçmişte önem kazanan bölgesel ve küresel düzeyde entegrasyonu dikkate alan politikalarınsa, üçüncü bir form olarak geliştiği görülmektedir (Doğruel, 2006).

Bölgesel kalkınma teorilerinin gerek göz önüne aldığı nüfus, sermaye ve işgücü gibi etkenlerin devingenliği, gerekse konu edindiği alanın çok yönlü ve karmaşık yapısı, bölgesel kalkınmanın genel anlamda kabul edilen geniş kapsamlı bir kurama sahip olma imkanını azaltmıştır (Atalık, 1989). 1960'lardan günümüze uzanan süreçte bölgesel kalkınma yaklaşımları hakkında edinilen bilgi birikimi, teorilerin çeşitli dönemlerdeki uygulanışları ve eksik yanlarını ortaya çıkaran ampirik çalışmalar, mekan kavramının değişen içeriği ve artan önemi ile birlikte, geçmiş teorilerin ve modellerin geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Bununla birlikte ekonomik yapının, dolayısıyla refahın mekansal dağılımının farklılıklar göstermesi, günümüzde çok sayıda gelişmiş ve özellikle gelişmekte olan ülkede bölgesel kalkınma konusuna ve bu doğrultuda politika ve strateji geliştirme ihtiyacına odaklanmayı gerektirmiştir (Ildırar, 2004).

Bölgesel büyüme modellerindeki denge düşüncesinin aksine, "kutuplaşmış gelişme teorilerinin" beslendiği asıl kaynak, özellikle gelişme sürecinde ortaya çıkan farklılıklar, kutuplaşmalar ve dengesizlikler olmakta ve bölgesel gelişme teorileri bu konularda aranmaktadır. Bu nedenle, bölgesel ekonomi literatüründe mekanın

önemsenmesiyle birlikte ilgi yoğun olarak gelişme sürecindeki dengesizliklere yönelmiştir. Mekanın analizlerde kullanılması, ekonomik ilişki faaliyetleri ve dağılımlarında kutuplaşmış büyüme ve gelişmeyi yaratmakta ve mekansal dengesizlikler, gelişme sürecinin sürükleyici unsuru olarak görülmektedir (Erkan, 1987).

Ekonomik sürecin kutuplaşması üzerine yapılan çalışmalar genel olarak iki başlık altında toplanabilir:

1. Sektörel Kutuplaşmalar (Büyüme kutbu – Growth Pole)
2. Bölgesel Kutuplaşmalar (Büyüme Merkezi – Growth Centre)

Ancak kutuplaşma ile ilgili terminolojide karşılaşılan kavramlar, konunun sadece sektörel ve bölgesel kutuplaşma altında değil, büyüme noktaları, kalkınma kutupları, çekim merkezleri, büyüme zonları ve gelişme eksenleri gibi farklı isimler altında da çalışıldığını göstermektedir (Ildırar, 2004; Gezici, 1991). Kutuplaşma sürecinde genel olarak kabul gören büyüme kutbu ile büyüme merkezi arasındaki farkın basit tanımı ise şu şekilde açıklanabilir:

"Büyüme Kutbu", sektörel boyutta kutuplaşmayı içermekte, "Büyüme Merkezi" ise sektörel boyuta somut mekan boyutunun eklenmesi ile bölgesel boyutta ortaya çıkmaktadır (Gezici, 1991). Kutuplaşmış bölgesel kalkınmaya yönelik bu iki temel yaklaşıma geçmeden önce, her iki yaklaşımın beslendiği temel süreç olan "Kutuplaşma Süreci" kavramsal olarak iyi algılanmalıdır.

3.1 Kutuplaşma Süreci ve Temel Kavramları

Büyüme kutupları ve büyüme merkezleri üzerinde yapılan çeşitli çalışmalarda bilim insanlarının ortaya koyduğu temel kavramlar, kutuplaşma sürecinin ekonomik kavramlarını ve bunların coğrafi gelişim aşamalarını içermektedir (Atalık, 1989). Sürükleyici (öncü) sektör, kutuplaşma kavramı ve yayılma etkileri, kutuplaşma süreçlerinin kapsadığı temel aşamalardır.

a. Sürükleyici (Öncü) Birim:

Büyüme kutuplarının ortaya çıkmasında hareket noktası olarak tanımlanan sürükleyici birim, literatürde öncü sektör ya da motor sektör gibi değişik terimlerle de ifade edilmektedir (Dinler, 1994). Temelini Perroux'un çalışmalarından alan

büyüme kutbu kuramına göre her büyüme kutbu, sürükleyici bir sanayi etrafında oluşturulmakta ve bununla bağlantılı sanayiler, ekonominin diğer sektörlerinden daha hızlı büyümektedir (Hermansen, 1972; Akt: Erkan, 1987). Bu sürükleyici birim, işletme ölçeğindeki basit bir birim olabileceği gibi, bir arada bulunan sanayilerin oluşturduğu endüstriyel bir kompleks de olabilir (Dinler, 1994).

Bu alandaki çeşitli çalışmalar ışığında sürükleyici sektörlerin başlıca özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- Bölgeye büyüme bilinci aşılayan dinamik bir sanayinin beraberinde birtakım yenilikleri (ileri düzeyde teknoloji veya yeni bir üretim) de getirmesi, (Atalık, 1989)
- Diğer sektörlerle güçlü sanayiler arası bağlantıların (ileri-geri / önsel-gerisel) oluşması, (Dinler, 1994; Atalık, 1989)
- Kendi gelişirken, beraberinde mümkün olduğunca çok sektörü de geliştirebilme, (Dinler, 1994)
- Ürünlerine yönelik talepte, gelir esnekliğinin yüksek olabilmesi, (Dinler, 1994; Atalık, 1989; Erkan, 1987)
- Çevre alanlarda büyüme etkisi yaratabilme (Dinler, 1994; 21 ve 23; Akt; Gezici, 1991).

Kalkınma kutuplarının oluşumu, belirli bir alandaki ekonomik faaliyetleri başlatacak sürükleyici bir hareketin varlığı ile başlar ve söz konusu alandaki toplam girdi ve çıktıların önemli bir kısmını tüketir ve üretir. Bu şekilde faaliyette olduğu ekonomik alan üzerinde önemi artan sürükleyici sanayi, satın aldığı girdiler ve piyasaya sunduğu çıktılar dikkate alındığında, gelişmeyi sağlayıcı ve sürükleyici bir motor görevi edinmiş olmaktadır. Sürükleyici sanayiyi belirlemede aranan ölçüt, bir sanayinin girdilerini ve çıktılarını arttırdığı zaman, başka bir veya daha fazla sanayinin de hizmet alışlarını ve satışlarını arttırabiliyor olmasıdır (Dinler, 1994). Çoğunlukla tek bir sanayi alanına dayanan sürükleyici birim, kimi zaman da birden çok sürükleyici sanayinin bir arada bulunduğu bir endüstriyel komplekse dayalı gelişebilmekte ve bu çok sanayili yapısıyla yeni bir kavram yaratabilmektedir. Kilit sanayi denilen bu kavram, endüstriyel kompleks içinde bulunan ve sürükleyicilik hızı en fazla olan öncü sanayiye yönelik olarak geliştirilmiş ve sanayiler arası ilişkilerin analizinde ortaya çıkmıştır (Dinler, 1994; Darwent, 1969; Akt: Gezici, 1991;

Hermansen, 1972; Akt: Erkan, 1987). Hammadde, enerji, lojistik vb. tamamlayıcı hizmet ve mal üreten sanayilerin diğer sanayilere göre kilit sanayi olma ihtimalleri daha yüksektir (Dinler, 1994).

Sürükleyici sanayilerin genellikle tek bir sanayi dalına bağlı gelişmesi, geçmişte aşırı derecede uzmanlaşmış büyüme noktalarının problem alanlar olarak ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu problemin çözümü için, birbiriyle ilişkili çeşitli sanayi dalları ve birden çok sürükleyici sanayiyi barındıran endüstriyel komplekslerin gelişimi uygun bir yaklaşım olarak kabul görmüştür.

Büyüme kutuplarının oluşmasında sürükleyici sanayilere bir ön koşul olarak ihtiyaç duyulmasına rağmen, tüm sürükleyici sanayilerin büyüme kutbu yarattığı söylenemez (Glasson, 1974). Yani öncü sanayiler büyüme kutbu oluşumunda gerekli fakat yeterli bir aşama değildir (Gezici, 1991).

Diğer yandan öncü sanayilerin gösterdikleri sürükleyicilik özellikleri, büyük oranda faaliyette bulundukları bölgenin olanaklarına bağlıdır. Bir sanayi faaliyeti bir yörede sürükleyici iken, başka bir yörede bu niteliği göstermeyebilir (Dinler, 1994). Bir bölgenin etkin sürükleyicilik niteliği, genel anlamda o bölgenin doğal kaynaklarına, altyapı ve mevcut iş gücü yapısına, pazarlara olan uzaklık ve ulaşım ilişkilerine, finansman yapısına, tamamlayıcı faaliyetlerin potansiyellerine ve tüm bu faktörlere uygun sanayi yer seçimi kararına bağlıdır. Bu bağlamda bir sanayinin sürükleyici sanayi olabilmesi ile yer seçimi arasında sıkı bir ilişki mevcutken, sürükleyici sektörün mekansal analizinin yapılması da son derece önemlidir (Gezici, 1991).

b. Kutuplaşma Kavramı:

Belirli bir bölgede sürükleyici sanayilerin faaliyetleri ile kutuplaşma başladıktan sonra, o bölgenin ekonomik ve sosyal yapısı durgun dengesinden uzaklaşmakta ve belirli bir eşikten sonra çevrede yeni faaliyetlerin doğuşuna uygun ortam gelişmekte ve böylece kutup ve etki alanı, bir bütün olarak kutuplaşma mekanizmasını yaratmaktadır (Dinler, 1994).

Glasson (1974), kutuplaşma kavramını tanımlarken, hızlı büyüyen sürükleyici sanayilerin büyüme kutbundaki diğer ekonomik faaliyetleri tetiklemesi ile oluşan yığılma ekonomilerinin temel içeriği oluşturduğunu belirtir.

Tarihte, kutuplaşmanın yığılma ekonomilerine bağlı olarak ortaya çıktığını gösteren ilk örneklerden biri, İngiltere'sinin Coventry şehrindeki kutuplaşma gelişimidir. I. Dünya Savaşı sonrasında metal ve mühendislik sanayilerinin iki öncü sanayi olarak gelişmesi ile sektörel açıdan güçlü bir büyüme kutbu yaratılmış, bunun coğrafi alandaki yansıması ise Coventry şehrini bir büyüme merkezi olarak öne çıkarmıştır. Sonrasında şehrin artan nüfusu, birikimli bir süreç içinde mal ve hizmetlere olan talebi arttırmış ve bu sayede maliyetlerde düşüş yaşanmıştır (Glasson 1974).

Ancak büyüme merkezlerinin gelişmesinde, kimi zaman ölçeğin yarattığı karşıt ekonomiler, yığılma ekonomilerinden daha üstün gelebilir. Kamu hizmeti maliyetlerinin, ücret ve diğer faktör fiyatlarının yanı sıra konut fiyatlarının yükselmesi ve tıkanıklık maliyetleri, ağır basan karşıt ekonomilerdir. Diğer yandan kısa dönemde olmasa bile, gürültü, hava kirliliği, ev-iş seyahat sürelerinin uzaması ya da zaman kaybı gibi sosyal maliyetler, uzun dönemde kutuplaşmanın sınırlanması gerektiğini göstermektedir (Glasson 1974).

c. Yayılma Etkileri:

Sürükleyici sanayiler tarafından başlatılan büyüme, nüfusun ve ekonomik faaliyetlerin belirli noktalarda yoğunlaşması ile kutuplaşma sürecini yaratırken, bu kutuplaşmanın büyümeyi çevre alanlara da yayması, büyüme kutbu kuramının diğer önemli beklentilerinden birini oluşturmaktadır (Gezici, 1991).

Kutuplaşma ile birlikte büyümenin başladığı noktanın, çevresi üzerindeki yayılma etkileri üzerine çalışmalar yapan Myrdal ve Hirschman, bu etkileri olumlu ve olumsuz yayılma etkileri şeklinde ikiye ayırmışlardır (Erkan, 1987).

Büyüme kutbunun çevresinden üretim için gerekli girdileri -hammadde ve tarımsal ürünler v.b. gibi- satın almasıyla gelişen yeni iş alanlarının yaratacağı istihdam ve artan talep karşısında bu alanlarda gelişecek olan tüketim malları sanayisi, olumlu yayılma etkileri olarak kendini gösterir (Dinler, 1994). Öte yandan, ekonomik canlılığı artan kutup, başta çevresindeki dinamik işgücünü çekerken, giderek gizli işsizleri de kendine çekerek, çevresindeki işgücünün marjinal verimliliğini de arttıran bir etki yaratacaktır (Erkan, 1987; Dinler, 1994). 1960'lardan sonra çevre alanların sorunlarına yönelik artan ilgi, büyüme merkezlerinin yaratılmasının bir alternatif çözüm olarak düşünülmesine neden olmuştur (Gezici, 1991). P.O. Pederson (1975; Akt: Gezici, 1991), planlamada büyüme merkezlerinin geliştirilmesindeki amacın

çevre alanlardaki gelişmeyi sağlamak için olduğunu ileri sürerek, bu amacı büyümenin çevre üzerindeki olumlu yayılma etkisiyle ilişkili görmektedir.

Olumsuz yayılma etkileri ise, gelişme içindeki kutup merkezinin, çevresindeki dinamik üretim faktörlerini kendine çekerek, çevredeki mevcut üretim potansiyellerini emmesi ve ticari ilişkiler yoluyla çevrenin geleneksel faaliyetlerini sekteye uğratmasıyla oluşmaktadır. Artan istihdam ortamı ve yüksek ücretler, büyüme kutbunun çevresinden dinamik işgücünü, sınırlı da olsa birikmiş yatırım tasarruflarını çekerek, çevre bölgelerin gelişme potansiyellerinin önüne geçerek olumsuz bir yayılma etkisi yaratır.

Büyüme kutuplarının çevre alanlar üzerindeki gelişmeyi durdurucu olumsuz yayılma etkileri, öncelikle büyüme kutbunun ölçeğine bağlıdır ve kutbun büyüklüğü arttıkça, çevresine yönelik çekim gücü ve gelişmeyi durdurucu etkisi de o kadar büyük olabilir (Dinler, 1994) .

Büyüme kutupları veya merkezlerinin oluşmasını sağlayan kutuplaşma sürecinin üç başlık altında ele alınan bu temel kavramları, bölgenin mekansal yapısının dinamik bir açıklamasını yapıyorsa da, uygulamada birtakım sorunlarla karşılaşılmaktadır. Sürükleyici sanayilere olan aşırı güven, kutuplaşmanın sınırlanmasında karşılaşılan güçlükler, olumlu ve olumsuz yayılma etkileri arasındaki olası dengesizlik, bu sorunların başlıcalarıdır (Glasson, 1974).

3.2 Sektörel Kutuplaşmış Gelişme (Büyüme Kutbu Kuramı)

Sektörel kutuplaşmış gelişme veya gelişme kutupları teorisi, Fransız İktisatçı F. Perroux'un büyük ölçüde Schumpeter'in "Yenilikler" teorisinden esinlenerek yaptığı çeşitli çalışmalarına dayanır (Tekeli, 2008; Erkan, 1987). Kuramın temeli, coğrafi alandan çok, ekonomik alanda sanayiler arası bağımlılık ve yapısal dinamiklerin analizleri şeklinde açıklanabilir (Richardson, 1973a).

Perroux (1964; Akt: Dinler, 1994), sektörel ve alansal gelişmeye ilişkin "Ekonomik gelişme her yerde birden görülmez, farklı şiddetlerde belirli nokta ya da kutuplarda oluşur ve çeşitli yollardan değişen etkilerle tüm ekonomiye yayılır" görüşünü savunmaktadır. Perroux'un bu görüşü, günümüz gelişmiş ülkelerinin ekonomik kalkınma süreçleri izlendiğinde doğru kabul edilmektedir. Çünkü kalkınmanın belirli

sektör ve özellikle belirli yörelerde başlaması bir rastlantıdan öte, ekonomik gelişmenin koşuludur (Dinler, 1994).

Perroux teorisinde, gelişmenin ilk olarak başladığı noktalarda yeniliklere uyum sağlama eğiliminin büyümeyi sağladığını vurgulamaktadır (Moseley, 1974). Bu nedenden dolayı, sürükleyici sanayilerde yeniliklerle bölgelerine büyüme bilinci aşılama niteliği aranmaktadır (Perroux, 1965; Akt: Gezici, 1991).

Ekonomik birimler arasındaki ilişkileri yansıtan ekonomik mekanı Perroux çalışmasında "kuvvetler alanı" olarak tanımlamaktadır (Erkan, 1987; Higgins ve Savaoie, 1999; Akt: Ildırar, 2004). Başka bir ifadeyle, ekonomi içinde sürükleyici bir birim etrafında, girdi-çıktı bağlantıları yoluyla birbiriyle sıkı etkileşme içindeki endüstriler topluluğunun yarattığı dinamik gelişme alanı, bir büyüme kutbu olarak tanımlanmaktadır (Erkan, 1987). Perroux'a göre ekonomik büyüme birbirine zıt, dinamik güçlerin büyümeyi canlandırması ile oluşur ve savunduğu ekonomik kalkınma görüşü, dengeden çok dengesizliğin büyümenin asıl nedeni olduğu fikrine dayanır (Higgins ve Savaoie, 1999; Akt: Ildırar, 2004).

Perroux'un bu kuramı ele alışına yönelik en belirgin eleştiri ise sektörel ilişkilerin ön planda tutulup, gelişme olayının bölgesel ilişki ve dağılımının arka planda kalması ve eksik anlatımı yönündedir (Erkan, 1987; Ildırar, 2004).

3.3 Bölgesel Kutuplaşmış Gelişme (Büyüme Merkezi Kuramı)

Büyüme kutuplarının coğrafi alanda da var olduğunu kabul etmekle birlikte, Perroux, gelişmenin mekansal yönüyle ilgili sorunları çözümsüz bırakmıştır. Temeli Perroux'un çalışmalarına dayanan büyüme kutbu kuramı coğrafi boyutlarla ilişkilendirildiğinde "büyüme merkezi" (growth centre) kavramı kullanılmaktadır (Gezici, 1991).

Perroux'u takip eden çalışmalar, farklılaşma ve dengesizlikleri kalkınma sürecinin sürükleyicisi olarak bölgesel boyutta ele alan, bölgesel kutuplaşmış kalkınmaya yönelik analizlerle başlamıştır (Ildırar, 2004). Büyüme kutbu kuramını coğrafi alana uygulayarak gelişmesinde rol oynayan en önemli isimlerse, Myrdal, Hirschman, Friedmann ve Boudeville'dir (Myrdal, 1972; Hirschman, 1965; Friedmann, 1973; Boudeville, 1966; Akt: Gezici, 1991).

- **Myrdal ve Hirschman'ın Yaklaşımları:**

Perroux'un kuramında olduğu gibi, Myrdal ve Hirschman'ın yaklaşımları da farklılaşma ve dengesizlikleri gelişmenin itici etkenleri olarak kabul ederek, bölgeler arasındaki etkileşim ve ilişkilerin analizine yönelmiştir. İlk başladığı bölgelerde yoğunlaşıp güçlendiği öne sürülen ekonomik gelişmeyi, büyüyen ve geri kalmış bölgeler arasındaki ilişkilere dayanarak açıklamaya çalışmaktadırlar (Hirschman, 1965; Akt: Gezici, 1991).

Myrdal ve Hirschman, bir ülkenin ekonomik gelişmesinin bütün bölgelerde ve aynı zamanda ortaya çıkmadığını, ekonomik gelişmenin, ilk başladığı bölgelerde yoğunlaşıp güçlendiği savunmaktadırlar. Ekonomik faaliyetlerin büyüme noktalarında yoğunlaşması, büyük ölçüde bu noktalarda oluşan dışsal ekonomiler ve yığılma ekonomilerinden dolayıdır. Büyüme noktalarının bulunduğu bölgeler "gelişme bölgeleri" olurken, diğer bölgeler "az gelişmiş" veya "geri kalmış" bölgeleri oluşturmaktadır (Erkan, 1987).

Bölüm 3.1'de yer alan 'Yayılma Etkileri' başlığı altında da bahsedildiği gibi, bir gelişme bölgesinin çevresine yaydığı etkileri Myrdal ve Hirschman, olumlu ve olumsuz etkiler olmak üzere iki ayrı şekilde ele almış ancak yayılma etkilerini ve sonuçlarını yorumlamada farklı görüşleri savunmuşlardır.

Hirschman'a göre ilk başlardaki kutuplaşma etkisiyle büyüme kutbu, çevredeki bölgelerin gelişmesini engelleyici olumsuz etkiler yaymaktadır (Hirschman, 1965; Akt: Gezici, 1991; Erkan, 1987). Bununla birlikte gelişme süreci içinde giderek, olumsuz etkilerin gücü azalırken olumlu etkilerin gücü artmakta ve büyüme kutbu ile çevresi arasındaki dengesizlik azalmaktadır (Nichols, 1969; Akt: Gezici, 1991). Erkan (1987), bu durumu bir örnekle açıklarken, yetişmiş işgücünün az gelişmiş bölgelerden gelişmiş bölgeye göçü dikkate alındığında, başlangıçta geri bölge açısından bir kayıp ve bölgeler arası kutuplaşmayı arttıran bir etki oluştuğunu, fakat az gelişmiş bölgedeki işgücü fazlasının erimesiyle birlikte, işgücünün marjinal verimliliğini arttıran ve az gelişmiş bölgede yayılma etkisini harekete geçiren olumlu etkilerin de arttığının altını çizmektedir.

Myrdal ise Hirschman'a göre daha karamsar bir tablo çizmektedir. Myrdal'a göre yeni eylemlerin başlangıç avantajlarına sahip bir bölgede yoğunlaşması, işgücü ve sermayenin de bu bölgeye akmasına ve diğer çevre bölgelerden daha hızlı

büyümesini sağlamaktadır (Hoffman, 1956; Akt: Gezici, 1991). Bölgeler arasındaki ilişkiler ve etkileşimler, birikimli nedensellik içinde gelişmiş bölgenin daha da gelişmesini sağlarken, geri kalmış ya da az gelişmiş bölgenin daha da gerilemesine yol açacaktır (Erkan, 1987). Böylelikle, dışarıdan bir müdahale –devletin düzenleyici müdahalesi gibi- yapılmadığı takdirde birikimli gelişme, gelişmiş bölgede hep olumlu, geri kalmış bölgede ise sürekli olumsuz etkileri arttıracağından bölgeler arasındaki dengesizlikler giderek artacaktır (Erkan, 1987; Gezici, 1991).

Myrdal'a göre olumlu yayılma etkilerinin, geri kalmış bölgelerde görülebilmesi, ancak gelişmiş bölgelerin yeni pazarlar bulma ve yenilikleri yaymalarına bağlıdır (Myrdal, 1972; Akt: Gezici, 1991). Gelişmiş bölgelerde artan talep karşısında üretimi arttırmak için az gelişmiş bölgelerin hammadde kaynaklarına olan talep artacak ve bu talep artışı, az gelişmiş bölgelerde olumlu yayılma etkilerinin oluşmasını ve sonuçta hizmette kullanım ve gelir seviyesinde artışı sağlanacaktır (Erkal, 1990; Akt: Gezici, 1991).

- **Friedmann'ın Yaklaşımı:**

Friedmann, ekonomik gelişme ile mekan arasındaki ilişkiyi "kutuplaşmış gelişme kuramı" (a theory of polarized development) ile açıklamaya çalışmaktadır (Keleş, 2006; Moseley, 1974). Myrdal ile Hirschman çalışmalarını gelişen ve gelişmeyen bölgeler arası ilişkilere dayandırırken, Friedmann ise sorunu merkez-çevre (core-periphery) modeli şeklinde ele almıştır (Keleş, 2006).

Friedmann'a göre, bölgesel gelişmenin merkez-çevre ilişkisi şeklinde farklılaşması, özellikle ekonomik gelişmenin sanayileşmeye geçiş döneminde ortaya çıkmakta ve ekonomik gelişme belli bir merkez etrafında etkin bir şekilde yoğunlaşırken, diğer bölgeler buraya bağlı ve hizmet eder duruma geçmektedir (Friedmann, 1973; Akt: Gezici, 1991; Akt: Erkan, 1987). Sermaye, yetişmiş işgücü ve doğal kaynakların çevreden merkeze yönelik seçici hareketliliği, merkez-çevre ilişkisini bir bağımlılığa, başka bir ifadeyle "koloniyel" bir yapıya dönüştürmektedir (Erkan, 1987).

Merkez, büyüme merkezleri veya metropoliten alanlar gibi, sistemin dinamik ve itici aktörü durumundayken, çevre de, sahip olduğu avantajlarını eriten merkezin büyümesini hızlandıran bir rol oynamaktadır (Friedmann, 1973; Akt: Gezici, 1991). Böylece Myrdal 'ın yaklaşımındaki olumlu yayılma ve olumsuz geri itme etkileri merkez-çevre ilişkisinde açıkça ortaya çıkmaktadır (Erkan, 1987).

Merkezdeki gelişmeler aynı zamanda yapısal değişmelerin, yeniliklerin ve bilgi akışının yoğunlaştığı dinamik bir süreç yaratmakta ve çevrenin geleneksel toplum yapısına karşın merkez, yenilikçi değişimlerin odak noktası olmakta ve bu haliyle Friedmann tarafından "çekirdek bölge" olarak adlandırılmaktadır. Tarihi süreçte yeniliklerin genellikle büyük ve hızlı gelişen kentsel alanlarda ortaya çıkması, merkez-çevre ilişkisinde kentlerin önemini arttırmış olsa da, Friedmann için asıl önemli olan kentlerin "yenilikçi merkezler" olmasıdır. (Friedmann, 1973; Akt: Erkan, 1987)

Myrdal 'ın aksine Friedmann, merkez-çevre ilişkisinde oluşan olumsuz geri-itme etkisinin, çeşitli ekonomik güçlerin etkisiyle kırılacağını kabullenmektedir. Bu güçler, gelişme ve yeniliklerin yayılma süreci içinde çevrede oluşan orta büyüklükteki şehir merkezlerinin sanayiler için daha avantajlı ortamlar oluşturması ve yeniliklerin ana merkezi olan çekirdek bölgede zamanla hizmetler sektörünün yoğunlaşmasıdır. Bu sayede gelişmenin çevreye yayılması kolaylaşmaktadır (Erkan, 1987).

Büyüme kutuplarındaki gelişmenin nasıl yayılacağı konusunda içerdiği soyut mekan anlayışının yetersiz kalması, Perroux'un "büyüme kutbu" kavramından "büyüme merkezi" kavramına geçişi gerekli kılmış ve Friedmann'ın, kentsel yığılmaların ekonomik büyüme ve yayılma etkisini görmeyi mümkün kılan açıklamaları bu açığı büyük oranda kapatmıştır (Tekeli, 2006).

- **Boudeville'in Yaklaşımı:**

Myrdal ve Hirschman 'ın bölgelerarası ilişkilere yönelik analizleri ile Friedmann 'ın merkez-çevre analizleri yanında, coğrafi mekan ve bölge kavramına asıl açıklık kazandıran isim Boudeville 'dir (Erkan, 1987). Perroux 'un gelişmenin sürükleyici sanayilerle belirli sektörlerde oluşacağına ilişkin görüşü, Boudeville tarafından sektörel kutuplaşmanın aynı zamanda coğrafi alanda da gerçekleşeceği görüşü ile bütüncül bir anlam kazanmıştır (Gezici, 1991).

Ekonomik faaliyetlerin coğrafi alanda bir arada toplanması şehirler şeklinde ortaya çıkmakta ancak bir şehrin büyüme kutbu oluşturabilmesi için sürükleyici sanayi komplekslerine sahip olması gerekmektedir (Erkan, 1987). Bu durumdan hareketle Boudeville, büyüme kutbunu, şehirsel bir alana yerleşmiş ve etki alanı boyunca daha

çok ekonomik faaliyetin gelişmesini özendiren sanayilerin büyümesi şeklinde tanımlamıştır (Richardson, 1969; Akt: Gezici, 1991).

Boudeville'in büyümenin şehirsel bir alanda ve yerel yığılma veya sanayi kompleksleri şeklinde gerçekleştiği görüşü Richardson (1973a) tarafından "bölgesel gelişmenin motoru şehirlerdir" ifadesiyle desteklenmiştir. Temel ekonomik faaliyetleri barındıran şehirlerin bölgesel gelişmedeki rolüne rağmen Pottier farklı bir görüşü savunarak, gelişme eksenleri tezini ortaya atmakta ve büyümenin şehirsel birimlerde değil, ulaşım aksları boyunca yığıldığını savunmaktadır (Pottier, 1963; Akt: Erkan, 1987). Ulaşımın yerleşim hiyerarşisi içinde ortaya çıkıp yoğunlaştığı düşünüldüğünde bu karşıt görüşlerin birbirini tamamladığı görülmektedir (Erkan, 1987).

Sürükleyici sanayilere sahip ve merkezi yer niteliğindeki şehirlerin bölgesel büyüme kutbu oluşturması görüşü Boudeville'i, Christaller'in geliştirdiği merkezi yerler teorisi ile Lösch'ün geliştirdiği kuruluş yeri teorisi ile ilgilenmeye götürmüştür (Richardson, 1973a). Ancak Christaller ve Lösch'ün teorilerinin sadece ekonomik faaliyetlerin ve üretim faktörlerinin coğrafi alandaki dağılımları ile ilgilenmiş olması, dinamik bir bölgesel gelişme sürecini açıklamakta yetersiz kalmaktadır (Moseley, 1974).

Merkezi yerler teorisi ile büyüme kutbu kuramını birlikte ele alan Boudeville'in bölgesel büyüme kutbu teorisi, Friedmann'ın merkez-çevre modelinde olduğu gibi şehirleşme süreçlerinin yardımıyla bölgesel gelişmeyi açıklamaya çalışmış ve bu noktada şehirlerin ve şehirleşme süreçlerinin önemini ortaya koymuştur (Erkan, 1987).

3.4 Çok Merkezli Bölgesel Kalkınma Teorilerinin Değerlendirilmesi

Bölgesel gelişme sorununa, kutuplaşmış gelişme analizlerinin daha gerçekçi yaklaştığını ileri süren Erkan (1987), geliştirilen teorilerde, ekonomik faaliyetlerin mekan içinde yığılma ve yayılmasının tasvirci bir yaklaşım içinde sunulduğunu ve bu nedenle, bölgesel gelişme sürecinde nedensellik ilişkilerinin geri plana itildiğini vurgulamaktadır. Tekeli (2008) ise, sorun ne şekilde olursa olsun, bölgesel kalkınma teorilerinin mevcut bir yapıyı değiştirmeyi amaçladığını ve içerdiği birtakım belirsizlikleri, esnek yapısı sayesinde eklemeler yoluyla kapatabilecek nitelikte

olduğu görüşündedir. Kutuplaşma sürecinin temel kavramlarının, nedensellik ilişkileriyle açıklanmaları gereği dışındaki bir diğer önemli tespit ise, büyüme kutbunun oluşması ve büyüyen merkez ile çevresi arasındaki kalkınma ilişkilerinin çok boyutlu ele alınması gerektiği yönündedir (Erkan, 1987).

Bölgesel sorunların çözümüne dönük geliştirilen büyüme merkezi teorilerinde, çeşitli boyutların bütüncül ele alınabildiği ve belirsizliklerden arındırılmış kapsamlı bir yaklaşım henüz geliştirilememiştir.

4 BÜYÜME MERKEZİ POLİTİKALARININ BÖLGESEL PLANLAMA AÇISINDAN ÖNEMİ VE UYGULAMA ALANI

Planlama disiplini içinde, ulusal kalkınmanın ülke bütününde dengeli ve sağlıklı dağılımının sağlanabilmesine yönelik politikaların sosyal, fiziksel ve ekonomik göstergelere dayalı karşılaştırmalara da imkan sağlayan bölge ölçeğinde uygulanması başta Avrupa ülkeleri olmak üzere, dünyanın geniş bir kesimi tarafından, özellikle son onlu yıllarda artan bir vurguyla benimsenmiştir. 20. Yüzyılın ilk yarısından bu yana, bölgesel kalkınmanın geri kalmış bölgeler üzerinden başlayarak, büyümeyi yayabildiği ölçüde değer kazanan büyüme merkezi politikaları ve uygulama süreçlerinde edinilen tecrübeler, bugünün bölge planlama yaklaşımları içinde önemini hala korumaktadır.

4.1 Büyüme Merkezi Kavramının Bölge Planlamadaki Yeri ve Önemi

Büyüme kutbu kuramının coğrafi alana uygulanması bir önceki bölümde de açıklandığı gibi, gelişmeyi büyüme merkezleri olarak tanımlanan düğüm noktalarında kutuplaştırmaktadır (Chenery, 1965; Akt: Gezici, 19991). Bölgesel planlamanın etki alanı, 20. yy. ile birlikte bir yandan metropoliten kentlerin aşırı büyümesini denetim altına alma, diğer yandan ülkelerin geri kalmış alanlarını, değerlendirilmeyen kaynakların etkin kullanımına dayalı geliştirme amaçlarına yönelik önemli aşamalar geçirmiş ve geçmişten beri temel sorun olarak adlandırılan bölgesel dengesizlikler sadece az gelişmiş ülkelerin değil, gelişmiş ülkelerin de çözmeye çalıştıkları bir konu olagelmiştir (Atalık, 1989). Bu anlamda bölgeler arası dengesizlikleri çözmek için kaynakların yaygın kullanımı gerekli görülürken, gelişmenin aynı anda ve her bölgede birden gerçekleşmesine yönelik bir politika, ülke kaynaklarının optimum kullanımını engelleyecektir. Bu çelişkili durumu ortadan kaldırmanın alternatif yolları arandığında, kaynakların gelişmeyi başlatabileceği belirli noktalarda yoğunlaştırılması görüşü önem kazanmış ve "büyüme merkezi" politikası, birçok ülkenin bölgesel gelişme politikaları içinde yerini almıştır (Gezici, 1991).

Büyüme merkezi kuramının bölgesel planlamada bir politika aracı olarak değeri, öncelikle Kuzeydoğu İngiltere ve Orta İskoçya'daki örnek uygulamalarla anlaşılmıştır (Glasson, 1974). Daha sonra Kuzey İrlanda, Güney İtalya'da Mezzogiorno bölgesi, Fransa'da "metropoles d'equilibrium" girişimi yanı sıra, Brezilya ve Venezüella'nın geri kalmış bölgelerinde büyümeyi yaratma çalışmaları olarak Brasilia ve Cuidad Guyana büyüme merkezi politikalarının, dünyadaki önemli örnekleri olarak sıralanabilir. Yakın zamanlarda benzer girişimler Amerika Birleşik Devletleri, Rusya ve Hindistan gibi ülkelerde de görülmüştür (Atalık, 1989). Örneklere bakıldığında, büyüme merkezi politikalarının farklı gelişmişlik derecesine sahip ülkelerde uygulanabildiği görülmektedir.

Bölgesel planlama alanında büyüme merkezi kuramını bir politika aracı olarak çekici hale getiren başlıca nedenler şu şekilde sıralanabilir (Glasson, 1974) :

- Yığılma ekonomileri belirli bir bölgede gelişmeyi yaratmanın etkili bir yoludur.
- Yatırımların belirli büyüme noktalarındaki yoğunluğu, geniş alanlara yayılmaktan daha az kamusal harcamaya mal olur.
- Büyüme merkezinin yayılma etkileri, geri kalmış bölgelerin problemlerini çözmeye yardımcı olacaktır.

Ancak büyüme merkezi kuramının bölgesel gelişme politikalarındaki rolü gereği içerdiği karmaşıklıklar, birtakım açıklayıcı yaklaşımı gerektirmiş ve bu noktada, kuramın bölgesel gelişmedeki rolü üzerinde çalışan Hermansen'in fikirlerine dayalı bir tipoloji tanımlanmıştır (Hermansen, 1972; Akt: Gezici, 1991; Glasson, 1974).

İçerdiği dört ayrı sınıflandırma ile Hermansen'in tipolojisi, büyüme merkezi kuramının uygulama aşamasında kullanılabilmesine yardımcı olmaktadır (Tablo 4.1).

1. Şekil: Kuramın kullanımında en önemli nokta büyüme kutbu ve büyüme merkezi arasındaki şekilsel farklılıktır. Büyüme kutbu, seçilen öncü sanayilerin gelişmesini incelerken, büyüme merkezi, sanayilerin seçimi yanında seçilmiş mekanlarda yatırımların yoğunlaştırılmasını da içerir. Bu yoğunlaşma sanayilerin yerleşimi ile sağlanacağından, büyüme kutbu politikasının zamanla "büyüme merkezi"ne dönüşeceği öne sürülebilir (Glasson, 1974).

Tablo 4.1 : Büyüme Merkezi Kuramının Uygulamada Kullanılabilmesi İçin Hermansen'in Geliştirdiği Tipoloji (Glasson, 1974)

1	**ŞEKİL**	Büyüme Kutbu Büyüme Merkezi
2	**FONKSİYON**	Aşırı yığılmış şehirsel alanların yükünü azaltmak Az gelişmiş bir bölgede büyümeyi yaratmak
3	**DÜZEY**	Fonksiyona bağlı farklı nüfus büyüklükleri
4	**STRATEJİ**	Aktif Strateji Pasif Strateji

2. Fonksiyon: Bir yandan şehirsel alanların aşırı yükünü azaltması, diğer yandan az gelişmiş bir bölgede büyümeyi yaratması beklenen büyüme merkezlerinin, aynı zamanda bölgesel problemlerin tümü için bir çözüm yolu olduğu savunulmaktadır (Glasson, 1974). Richardson (1973b) ise, büyüme merkezi politikasının daha çok geri kalmış bölgelerin gelişmesini sağlamada etkin bir yaklaşım olarak düşünüldüğünde geçerli olduğunu ileri sürmüştür.

3. Düzey: Yerleşmelerin kademelenme sisteminde nüfus büyüklüğü bakımından farklı düzeylerde merkezler bulunmaktadır. Merkezin düzeyi, problemin ölçeğine ve fonksiyona bağlı olarak değişebilmektedir (Glasson, 1974).

4. Strateji: Büyüme merkezlerinin yaratılmasında kullanılan stratejilerden ilki, mevcut yerleşme yapısının yerine, gelişmeyi başlatmak için başka merkezlerin yaratılmasını içeren, bu yönüyle "yeni şehir politikaları" olarak ele alınan aktif stratejidir (Rodwin, 1972; Akt: Gezici, 1991). Şekil verici olarak tanımlanan pasif strateji yaklaşımı ise, mevcut merkezler sistemini kabul eder ve bu merkezlerde yoğunlaşma kanalıyla gelişmeye yardımcı olur (Glasson, 1974).

Büyük metropollerin gelişimini yavaşlatmak için yeni merkezlerin kurulması politikası aktif stratejiye örnek oluştururken, geri kalmış bir bölgede büyüme merkezi oluşturmak için o bölgedeki gelişme potansiyeli gösteren şehirlerin seçimi de pasif strateji örneğidir.

Bölgesel gelişme politikalarında büyüme merkezi kuramının rolünü belirgin kılan bir diğer yaklaşım ise büyük ölçüde Friedmann'ın ortaya koyduğu "yenilikler"

kavramına dayandırılarak oluşturulmuştur (Gezici, 1991). Yeni bir büyüme merkezinin yaratılması için gerekli koşulları tanımlayan bu yenilikler;

1- Yeni bir ürün veya mevcut ürünün yeni bir niteliğinin ortaya çıkması,
2- Üretimin yeni bir teknoloji ile tanışması,
3- Yeni bir pazar ve veya tüketim alanının açılması,
4- Yeni bir hammadde kaynağının işletilmesi,
5- Yeni bir tekelci duruma geçiş

şeklinde sıralanmakta ve büyüme merkezlerinin oluşması için bir veya birden fazla yeniliğin varlığı gerekli olmaktadır (Appalraju, 1978 Akt; Gezici, 1991).

Büyüme merkezi kuramı üzerinde yapılan çeşitli çalışmalar kutuplaşmış gelişme sürecinin gerektirdiği koşulları tariflerken bu süreci Gezici (1991) öncü sanayilerin yeniliklerle bölgeye büyüme bilinci aşılaması, yoğunlaşma ve kutuplaşma sonrası yayılma etkilerinin görülmesi şeklinde özetlemektedir. Aşırı yığılmış metropol alanları "doğal büyüme kutupları" olarak tanımlayan Nichols (1969; Akt: Gezici, 1991), bu alanlara karşı geliştirilen büyüme merkezlerini de "planlanmış büyüme kutupları" şeklinde ifade etmektedir. Bu durumda planlanmış büyüme kutuplarının az gelişmiş bölgelerin gelişme potansiyeli gösteren alanlarında yaratılması, politikadan beklenen başarıyı arttıracaktır (Gezici, 1991).

4.2 Dünyada Büyüme Merkezi Uygulamaları

Büyüme merkezi uygulamaları, kutuplaşma teorilerinin ortaya çıktığı 1960'lı yıllardan sonraki birkaç on yıl boyunca, her ülkenin kendi ulusal ve bölgesel gelişme problemlerine yönelik geliştirdikleri politikalar, değişen planlama yöntemleri ve araçları ile gerçekleştirilirken, 1980'li yıllardan günümüze kadar gelişen süreçte ise, bölgesel anlamda çok merkezlilik kavramının gerekliliğini ortaya koyan bir planlama yaklaşımı ile hayata geçirilmektedir.

Bir sonraki bölümde, çok merkezlilik yaklaşımı içinde büyüme merkezi konusunun irdeleneceği alan olan Kuzey Doğu Anadolu Alt Bölgesi (TRA2), az gelişmiş bir bölge olduğundan, bu bölümdeki örnek uygulamalar ve yaklaşımlar genel olarak çok merkezli bölgesel kalkınma uygulamalarının görüldüğü az gelişmiş bölgelere sahip ülkeler üzerinden irdelenecektir**.**

Gelişmiş ülkelerde izlenen büyüme merkezi politikaları farklı varsayımlardan hareketle ve farklı sorunlara yönelik uygulanmıştır (Moseley, 1974).

İtalya: İtalya'nın kuzeyi ile güneyi arasındaki gelişmişlik farkı, II. Dünya Savaşı sonrasında çok önemli boyutlara erişmiştir. Ülkenin kuzeyi ile güneyi arasındaki farklılıklardan ötürü bölgelerin birbirlerine yabancılaşmaya başlaması, dengesizliğin azaltılmasını gerekli kılmıştır. Bu nedenle 1950 yılından itibaren, Güney İtalya'nın kalkındırılması için büyüme kutbu politikası uygulanmaya başlanmıştır (Dinler, 1994). Mezzogiorno diye bilinen bu bölgenin, sosyal ve ekonomik açıdan kalkınmasına yönelik geliştirilen politikayı, üç dönem halinde incelemek mümkündür:

1) Yaklaşık sekiz yıl süren ve sanayileşme öncesi dönem olarak adlandırılan bu dönemde, genel olarak altyapı yatırımlarının tamamlanması ve tarım sektörünün kalkındırılmasına çalışılmıştır (Dinler, 1994; Ildırar, 2004). Güney ve kuzey bölgelerin farklılıklarının büyük oranda ulaşım, iletişim ve diğer kamu hizmetlerinin eksikliğinden kaynaklandığı görülmekte ve bu koşulların iyileştirilmesi amaçlanmaktadır (Chenery, 1965; Akt: Gezici: 1991). Bu nedenle bu dönem içinde, sanayi gelişimi için hiçbir önlem geliştirilmemiş ve 1954'e gelindiğinde, yapılan müdahalelerin ekonomik kalkınmayı başlatmak için yeterli olmayacağı anlaşılmıştır (Dinler, 1994).

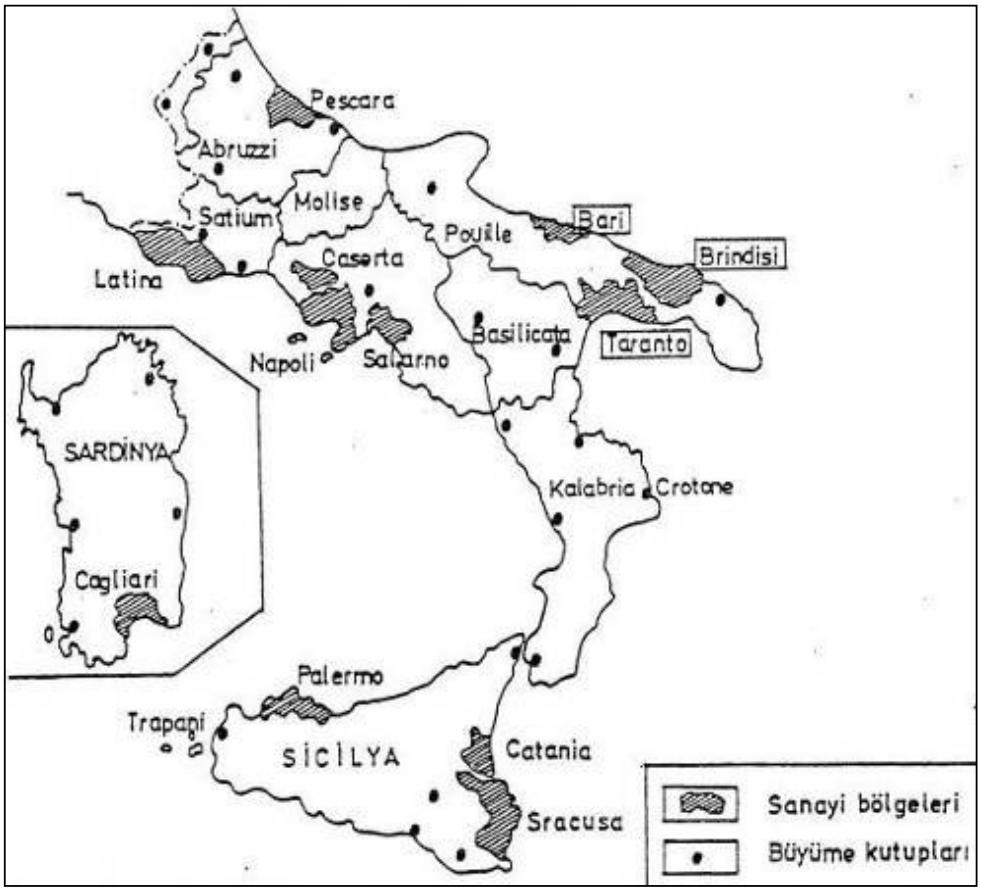
2) 1957'den sonra sanayi gelişimine yönelik önlemelerin alınmasıyla başlayan bu dönemde, çelik ve petrokimya gibi temel sanayilerde ağırlık kazanan kamu sektörü, bölgedeki diğer sanayiler için de itici güç olmuştur (Boudeville, 1966; Akt: Gezici, 1991). Özel krediler, taşıma maliyetlerinde yapılan indirimler ve mali yardımlar gibi özel sektör yatırımcılarını cezbedici önlemler yanında, doğrudan devlet denetimi altında çeşitli sanayi işletmeleri de kurulmuştur (Dinler, 1994). Bir yandan gelişmekte olan sanayi kuruluşlarına yönelik yardım ve özendirmeler, öte yandan toplam kaynak transferinde artış sağlamaya yönelik politikalar yardımıyla Güney İtalya, kuzeydeki sanayi kuruluşları ile rekabet edebilir düzeye getirilmeye çalışılmıştır (Chenery, 1965). Sekiz yıl süren bu dönemde, Güney İtalya'da 200.000'den fazla nüfusa sahip, 9 büyük alanı ile 4000 yeni birim yaratılmıştır (Dinler, 1994).

3) Hızlı sanayileşme dönemi olarak bilinen bu dönemde, belirli merkezlerde başlatılan ekonomik faaliyetler, "büyüme kutupları" oluşturacak şekilde geliştirilmeye çalışılmıştır. Altyapı yatırımlarının tamamlanması ile birlikte, Güney İtalya'nın sanayi kuruluş yeri bakımından kuzeyde olduğu gibi cazip hale gelmesi öngörülmektedir (Dinler, 1994). Bu dönem boyunca yaratılmaya çalışılan 12 adet büyüme kutbundan biri de Bari-Tarannto bölgesidir (Şekil 4.1).

Büyüme kutbu uygulamaları öncesinde sınırlı yerel üretim kapasitesiyle, elverişsiz ulaşım imkanlarına ve düşük sanayileşme seviyesine sahip Bari-Taranto bölgesi, az gelişmiş bir bölge görünümündeyken, yapılan ekonomik analizler sonucu, bölgenin ekonomik kalkınmasında öncülük edecek sürükleyici sanayinin, bölgede mevcut faaliyetler arasında en önemlisi olan transformasyon (dönüşüm) sanayisi ile ilişkili olacak şekilde, "mekanik sanayi" olmasına karar verilmiştir. Bu sanayinin seçimini gerekli kılan başlıca nedenleri H. Novacco (Akt: Dinler, 1994), şu şekilde sıralamıştır:

- Uzun ve orta vadede ihracat bakımından elverişli perspektifleri kapsaması
- Nispeten emek yoğun olduğundan, sınırlı anapara ile istihdam yaratarak, bölgedeki işsizliği azaltabilecek ve bu sayede dışa dönük göçü önleyebilecek olması
- Optimal üretim tesis ölçeği çok büyük olmadığından, orta büyüklükteki kuruluşların karlı olmasının, yeni girişimler için büyük kolaylık sağlayacak olması
- Diğer sanayi dallarına göre daha yüksek verimlilik oranına sahip olması

Bu bölgedeki sürükleyici sanayi ve buna bağlı faaliyetler bütünü olarak gelişen sanayi kompleksi, yarattığı dışsal ekonomiler ve elverişli endüstriyel iklim sayesinde, orta ve büyük mekanik dışındaki sanayilerin, oluşan büyüme kutbuna gelmesini sağlamış ve büyüme kutbunun eriştiği başarı, Güney İtalya'daki bölgesel gelişme için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Ayrıca, bu büyüme kutbu denemesi, kalkınmayı sağlayacak sürükleyici sanayiden yoksun olan az gelişmiş bölgelerin kalkınması için yeni olasılıkların var olduğunu gösteren bir örnektir (Dinler, 1994).

Şekil 4.1 : Güney İtalya'da Geliştirilen Büyüme Kutupları ve Sanayi Bölgeleri (Dinler, 1994)

1989'da Berlin duvarının yıkılması sonrası birleşen Doğu ile Batı Almanya'nın, 1990'lı yılların ortalarına gelindiğinde yeterince yakınlaşamamış olması, bölgesel kamu yatırımlarının büyüme kutupları üzerine yoğunlaştırılmasını ve 1999 yılında toplam 7 büyüme kutbunun geliştirilmesini sağlamış; Kuzey İskoçya'da ise, bölgesel başkent Inverness'e karşı imalat sanayi gelişimine uygun 3 büyüme merkezi geliştirilmiştir (Gezici, 2005). İrlanda'nın 2002'de benimsediği Milli Mekansal Strateji (NSS) kapsamında yer alan geçiş ve merkezi bağlantı özelliği taşıyan şehirlerde bölgesel gelişmenin sağlanması ve Kuzey İrlanda'da 2001'de kabul edilen bölgesel gelişme stratejisinin en temel politikası olan güçlü ulaşım koridorları ile birleştirilmiş çok merkezli büyüme kutupları ağı ise diğer örnek uygulamalar olarak gösterilebilir (Hague, 2006).

Kaynak, işgücü ve sermaye gibi üretim faktörleri bakımından sınırlı koşullara sahip az gelişmiş ülkelerde ise, ekonomik gelişmeyi dengeli ve bütün bölgelerde

sağlanması mümkün olmadığından, belirli noktalarda büyüme merkezlerini geliştirerek, kalkınmanın daha akılcı ve hızlı sağlanması mümkün olabilmektedir. Büyüme merkezi politikası bu nedenle az gelişmiş ülkeler için son derece önemli bir kalkınma aracı olagelmiştir.

Az gelişmiş ülkelerde uygulanan büyüme merkezi projelerini, gelişme hedeflerine ulaşmak için yol gösterici sektörler ve itici güçler üzerinde yoğunlaşan altı ayrı grupta incelemek mümkündür (Appalraju, 1978; Akt: Gezici, 1991).

- İlk grupta yer alan büyüme merkezi stratejisi, altyapının sağlanması üzerinde yoğunlaşmış, başlangıç olarak büyüme merkezi kavramı, kamu sektörü ve minimum düzeyde güç, enerji, ulaşım vb. sağlamak için itici operasyonlar olarak ifade edilmektedir. Uganda'nın Jinja bölgesinde kurulan hidroelektrik santrali buna bir örnektir. Bu merkezin öcü sektörü olan enerji ile bakır işleme faaliyetleri birleşmekte ve birbiri ile ilişkili olan eylemlerin tümü, elektrik enerjisine bağlı tüketim mallarına yönelik üretim yapan orta ölçekteki imalat sanayini içermektedir. Ülkenin en gelişmiş bölge merkezinde ve güç kaynağına en yakın noktada odaklanan yoğunlaşma ile birlikte yaratılan yığılma ekonomileri, 20 yılı aşkın bir sürede, tüm imalat yatırımlarını bu noktaya çekmiştir.
- İkinci ve üçüncü grup büyüme merkezi stratejisi, sanayi ve bölge merkezlerinin üst üste geldiği durumdur. Bu durumda amaç genel olarak daha köklü ulusal ya da bölgesel ekonomik ve toplum yapısının yeniden şekillendirilmesi olmaktadır. Sanayi merkezi uygulamasına örnek olarak, Ghana'nın başkenti Accra'ya yakın bir liman ve sanayi merkezi olan Tema'nın geliştirilmesi verilebilirken, bölgesel merkezlere ise Venezuela'daki Ciudad Guayana örnek gösterilebilir. Hindistan'ın kuzeydoğusundaki Bengal-Bihar ağır sanayi bölgesinde yer alan merkez kümeleri ise, her iki merkez türünün bir arada bulunduğu durumlar için uygun bir örnektir.

  Bölgesel merkezler daha çok sanayi üretimi için işlenebilir kaynaklara dayalı bölgesel eylemlerin mevcut yapısını değiştirmek için kurulurken, sanayi merkezleri ise, imalat sektörünün ilkel yapısını iyileştirme amacındadır.

- Yönlendirilmiş büyüme stratejileri ile edinilen deneyime dayalı olarak kırsal merkezler ve hizmet merkezleri diye adlandırılan dördüncü ve beşinci merkez grubu ortaya çıkmıştır.

  Kırsal ve hizmet merkezleri, üretim ve yerleşme yapısını değiştirme ve bunu yaymayı amaçlarken öncü sektör, piyasaya yönelik modern tarım veya verimli tarım dışı kırsal üretime dayanmaktadır. Merkez ve çevresindeki yerleşmeler arasındaki ilişkilerle oluşması beklenen tarım dışı faaliyetler ve tarımsal uygulamaların gelişmesi, çevre alanlardaki sosyo-ekonomik gelişmeyi olumlu yönde etkiler.

- Metropoliten büyüme merkezi şeklinde ortaya çıkan altıncı ve son büyüme merkezi stratejisi ise, büyük ölçekli sanayiler ve ticaret, ulaşım hizmetleri gibi şehirsel fonksiyonlar şeklindeki öncü sektörlerin, metropolün ekonomik dinamizmini destekleyici ve türetici faaliyetlerle bir araya gelmesi ile oluşur.

4.3 Türkiye'de Büyüme Merkezi Uygulamaları

Ulusal ölçekte var olan farklılıkların kendiliğinden azalması ve bir dengeye kavuşması güçlüğü, Türkiye için de geçerlidir. Bu açıdan Türkiye'nin bölgesel gelişmesindeki temel problemler, nüfusun ve ekonomik faaliyetlerin belirli sayıdaki büyük kentsel alanlarda yığılması ve önemli bölgesel farklılıkların oluşması olarak ifade edilebilir (OECD, 1986; Akt: Gezici, 1991). Bu temel problemleri metropoliten alanlardaki aşırı nüfus yığılması ve bölgeler arası gelişmişlik farkları şeklinde iki ana başlık olarak ele almamız mümkündür:

a) Metropoliten alanlardaki aşırı nüfus yığılması:

Metropoliten gelişmenin az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde genellikle tek bir yerde olduğu görülürken, Türkiye'de metropoliten gelişme başta İstanbul olmak üzere Ankara ve İzmir kentleri ve yakın çevrelerinde görülmektedir. Bu üç ilin toplam nüfusu, 1980 yılında ülke nüfusunun %21'ini oluştururken, 2007 yılı nüfus sayımına göre ise ülke nüfusunun %30'unu (20.779.945) oluşturmaktadır. Yaşanan bu süreç, nüfusun ülke bütünündeki dağılımında metropoliten alanlar ile diğer alanlar arasında dengesizliklerin oluşmasına neden olmaktadır. Nüfusun metropoliten alanlarda yığılmasının sosyo-ekonomik ve politik başlıklar altında değişen çeşitli nedenleri olsa bile, metropoliten alanların kendi içinde de birtakım problemleri

ortaya çıkardığı bilinmektedir. Bunların başında barınma ve temel hizmetlere yönelik talebin karşılanamaması, işsizlik, çevre tahribatı, kentsel yaşam kalitesinin azalması, plansız gelişme ve kayıt dışı ekonomilerin yaygınlık kazanması gibi sorunlar gelmektedir.

b) Bölgeler arası gelişmişlik farkları:

Bölgeler arası gelişmişlik farklarının en belirgin göstergesi, bir ülkenin nüfusunun ve başlıca ekonomik faaliyetlerinin, o ülkenin belirli bir veya birkaç bölgesinde yoğunlaşması ve bunun sonucu olarak da, öteki bölgelerin düşük nüfuslu ve ekonomi açıdan geri kalmış olmasıdır (Dinler, 1994). Türkiye'de ise, görece belirli avantajlara sahip batı ve kıyı kentlerinin hızlı gelişimi ve nüfus hareketlerinin odağı olmaları, geri kalmış bölgelerin ise sürekli bir hal alan göçle nüfuslarının azalması ve bununla birlikte sınırlı üretim faktörlerini de kaybetmesi şeklinde gelişmiş, en genel ifadeyle doğu ile batı arasındaki farklılıklar giderek artmıştır. Güneydoğu Anadolu dışında ülke içindeki nüfus payı yüksek olan diğer tüm bölgeler, ülkenin batı kesiminde yer almakta ve sosyo-ekonomik gelişmişlik, kentleşme ve GSYH göstergelerine bakıldığında üst sıralarda yer aldıkları görülmektedir (Tablo 4.2).

Türkiye'deki bölgeler arası farklılıkların değişimini farklı bölge kabulleri üzerinde inceleyen Gezici (2007), İBBS 1 düzeyindeki 12 bölgede, 1980 yılı ortalarına doğru yükselişe geçen bölgelerarası farklılıkların, 2001 yılına gelindiğinde azalmış olduğunu ve bulunan değerin, başlangıç yılı olan 1980 yılı değerinin altında olduğunu tespit etmiştir (Tablo 4.3; Şekil 4.2). Bölgeler arası dengesizlikler kadar bölge içi dengesizliklerin de farkına değinen Gezici (2007), İBBS 1 düzeyindeki bölgelerde, gelişmiş bölgelerin az gelişmiş bölgelere göre bölgelerarası farklılıkları daha fazla arttırıcı yönde etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Türkiye'nin bölgesel plan ve politikalarında büyüme merkezlerinin rolü, başta da belirtildiği gibi bir yandan aşırı yığılan kentsel alanların yükünü azaltmak, diğer yandan bölgeler arasındaki farklılıkları ortadan kaldırmak için, az gelişmiş bölgelerde kalkınmayı sağlamak amaçlarına yönelmiştir. Büyüme merkezlerini içeren kuramların çekiciliği, Türkiye'nin ulusal ve bölgesel planlama alanına yansımış ve özellikle de ulusal planlama çalışmalarında önemli bir politika aracı olagelmiştir (Atalık, 1989).

1990'lı yıllara kadarki kalkınma planlarında, bölgeler arası farklılıklar kabul edilip güncel verilerle sürekli izlenmiş ve büyüme merkezlerinin desteklenmesi dile getirilmiş olmasına rağmen, planların sektörel bazda ele alınması ve sektörlerin mekansal gelişiminden yoksun olması, büyüme merkezlerinin uygulanmasını oldukça sınırlamıştır (Gezici, 1991).

Planlı dönem öncesinde bir yönetim merkezi şeklinde gelişen Ankara örneği dışında, verimli Çukurova bölgesi içinde yer alan Adana, sanayi alanında geliştirilmeye çalışılan bir büyüme merkezi örneğidir. Benzer bir örnek de, Batı Karadeniz'de yer alan, kömür ve metalürji kompleksi ile büyük bir gelişme göstermesi planlanan Zonguldak-Karabük'tür.

Büyüme merkezleri yaklaşımının en geniş yer bulduğu IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde benimsenen "Türkiye'de yerleşme merkezlerinin kademelenmesi" çalışmasına dayalı olarak belirlenen 16 Fonksiyonel Bölge ayrımının benimsenmesi, bölgesel ve yerel planlarda karşılığını yeterince bulamamış ve uygulama şansı sınırlı kalmıştır. Çünkü yatırımlar ve nüfus hareketleri yine geçmişten bu yana gelişimini sürdüren İstanbul, İzmir ve Ankara gibi merkezlere yönelmiş ve diğer merkezlere yönelik olarak yapılan özendirme politikalarının yetersizliği, mevcut eğilimleri değiştirmeye yetmemiştir.

2007-2013 yıllarını kapsayan IX. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ise, bölgesel gelişmede temel amaç ve politikalara yönelik öncelikler belirlenmiş ve her ne kadar büyüme kutbu veya büyüme merkezi tanımları kullanılmamış olsa da, bölgelerin içsel potansiyellerinin harekete geçirilmesi yoluyla "sürükleyici sektörlerin" belirlenmesi ve bölge ölçeğinde sektörel kümelenme çalışmalarının yapılması öngörülmüştür (DPT, 2006a). Başka bir deyişle, bu plan döneminde, metropoliten alanlardaki aşırı yükün azaltılması ve bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarının giderilmesi için belirlenen yaklaşım, geçmiş çoğu plan döneminde olduğu gibi görece avantajlı bölgelere değil, yerel dinamikleri ve yerele özgü değerleri harekete geçirecek sürükleyici sektörlerin belirlenmesiyle, gelişmeye muhtaç bölgelere odaklı kalkınma hedefinin benimsenmiş olduğudur.

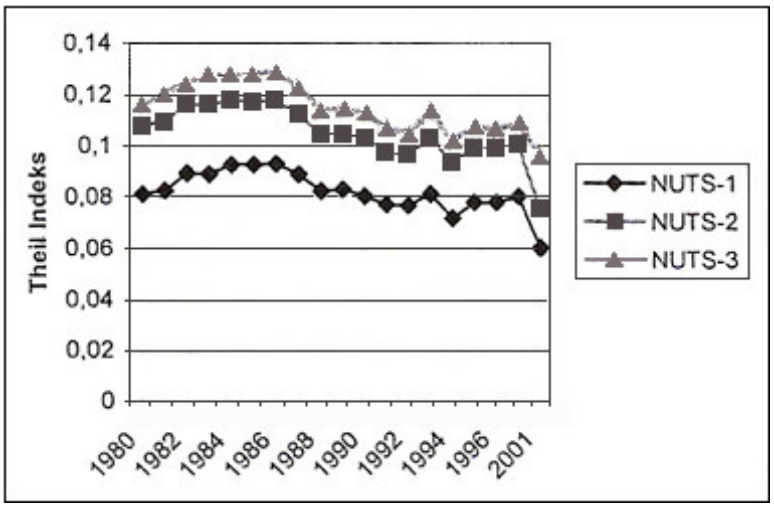
Tablo 4.2 : İBBS 1 Düzeyinde Bölgelerin Nüfus, Kentleşme, GSYH ve Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Göstergeleri

İBBS 1		Nüfus* (2007)		Ülke Nüfusuna Oranı* (2007)	Nüfus Artış Hızı*** (2004)		Kentleşme Oranı*** (2000)		Kişi Başına GSYH*** (2001)		Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması**
		Sayı	Sıralama	(%)	(%)	Sıralama	(%)	Sıralama	($)	Sıralama	
TR	**Türkiye**	**72.974.000**	**-**	**100,0**	**14.9**	**-**	**64.9**	**-**	**2.146**	**-**	**-**
TR1	**İstanbul**	12.573.836	1	17,8	28.2	1	90.7	1	3.063	2	1
TR2	**Batı Marmara**	3.052.555	10	4,3	7.5	8	55.6	8	2.399	4	5
TR3	**Ege**	9.299.322	2	13,2	13.0	7	61.5	5	2.545	3	4
TR4	**Doğu Marmara**	6.417.153	6	9,1	17.0	5	67.4	3	3.268	1	3
TR5	**Batı Anadolu**	6.651.887	5	9,4	18.0	4	77.2	2	2.313	5	2
TR6	**Akdeniz**	8.906.427	3	12,6	18.1	3	59.8	6	2.041	6	6
TR7	**Orta Anadolu**	3.776.927	8	5,4	5.3	10	56.5	7	1.582	8	8
TR8	**Batı Karadeniz**	4.477.457	7	6,3	-6.2	12	49.4	11	1.707	7	7
TR9	**Doğu Karadeniz**	2.488.652	11	3,5	5.4	9	49.4	12	1.428	9	9
TRA	**Kuzeydoğu Anadolu**	**2.212.759**	**12**	**3,1**	**2.7**	**11**	**51.4**	**10**	**919**	**12**	**12**
TRB	**Ortadoğu Anadolu**	3.558.432	9	5,0	15.8	6	53.9	9	1.071	11	11
TRC	**Güneydoğu Anadolu**	7.170.849	4	10,2	21.2	2	62.7	4	1.186	10	10

* TÜİK-2007 yılı adrese dayalı nüus kayıt sonuçlarına göre hazırlanmıştır.
** DPT-2003 yılı sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması çalışmasına göre hazırlanmıştır.
*** TÜİK-2006 yılı bölgesel göstergeler çalışmasına göre hazırlanmıştır.

Tablo 4.3 : İBBS 1 ve İBBS 2 Bölge Tanımlarına Göre Bölge İçi ve Bölgelerarası Farklılık Oranlarının Yüzde Değerleri (Gezici, 2007)

	Theil indeks	**İBBS-1**		**İBBS-2**	
	Toplam	**Bölge İçi**	**Bölgeler Arası**	**Bölge İçi**	**Bölgeler Arası**
1980	0,1162	0,3103	0,6896	0,1607	0,8392
1981	0,1207	0,3246	0,6753	0,1778	0,8221
1982	0,1243	0,2952	0,7047	0,1492	0,8507
1983	0,1283	0,3204	0,6795	0,1696	0,8303
1984	0,1277	0,2892	0,7107	0,1567	0,8432
1985	0,1282	0,2952	0,7048	0,1642	0,8357
1986	0,1288	0,2969	0,703	0,1602	0,8397
1987	0,123	0,2956	0,7043	0,1518	0,8419
1988	0,1139	0,2944	0,7055	0,1576	0,8423
1989	0,1146	0,2933	0,7067	0,1555	0,8444
1990	0,1131	0,3087	0,6912	0,1572	0,8427
1991	0,107	0,2999	0,7	0,157	0,8429
1992	0,1045	0,2865	0,7134	0,1509	0,8491
1993	0,1136	0,3061	0,6938	0,1612	0,8387
1994	0,1016	0,3139	0,6861	0,1543	0,8456
1995	0,1076	0,2971	0,7028	0,1445	0,8554
1996	0,1057	0,2827	0,7173	0,1398	0,8601
1997	0,1088	0,2831	0,7168	0,1459	0,854
2001	0,0962	0,3779	0,622	0,1979	0,802

Şekil 4.2 : İBBS'nin 3 Düzeyi İçin Bölgelerarası Farklılıkların 1980-2001 Yılları Arasındaki Değişimi (Gezici, 2007)

Büyüme merkezlerinin özellikle geri kalmış ancak yerel özellikleri ve çevresel ilişkileriyle büyüme potansiyeli taşıyan bölgelerde kurgulanması, büyümenin dışsal ekonomileri ve olumlu yayılma etkilerinin doğru analiziyle, gelişmeyi çevreye yayarak, doğu-batı farklılıklarının azalmasında üretim faktörlerinin ve nüfusun yerinde kalmasını sağlayabilecektir. Bu noktada, geri kalmış bölgeler üzerindeki özendirme politikalarının, yatırımcıların "kar maksimizasyonu" hedefine dönük kendi kuralları ile iyi örtüşmesi gerekmektedir.

Türkiye'de geçmiş plan dönemlerinde bölgesel ölçekli sorunlara yönelik doğru tespitlerin yapılmasına karşın uygulama alanındaki yetersizlikler, karar mekanizmalarının harekete geçmeyişi yanında, bölge düzeyindeki altyapı ve yapısal eksikliklere bağlanmaktadır. Son plan döneminde yapılan değerlendirmelerin ortaya koyduğu benzer sorunlara yönelik somut çözüm önerilerinin hayata geçirilmesi içinse, geçmişte var olan altyapı ve yapısal yetersizlikler, AB süreci içinde çözülmeye çalışılmıştır. Bu açıdan AB sürecinin, üye ülkelerin bölge planlama deneyimleri ile yol gösterici olmasının yanı sıra, bölgeselleşmeyi özendiren uygulamaları ile Türkiye'nin planlama sistemi içinde bölge ölçeğinin doğru yere oturmasına olumlu katkıda bulunacağı düşünülmektedir (Ünsal, 2002). İBBS ve BKA uygulamaları, bu uyumun ve ileriye dönük büyüme merkezi politikalarının -uygulanmasını kolaylaştıracak- başlıca aktörleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.4 Büyüme Merkezi Politikalarının Uygulanmasında Karşılaşılan Sorunlar

Büyüme merkezi kuramının uygulamaya konulması sonrasında ortaya çıkan sorunların ve ihtiyaçların büyük bir kısmı, çoğunlukla bölgesel anlamda bütüncül olmayan bir yaklaşımın benimsenmesinden kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, kuramsal yaklaşımlardaki eksiklikler, uygulamada bazı boşlukların oluşmasına ve yapılan çalışmaların yeterince irdelenmemesine yol açmaktadır (Eraydın, 1979; Akt: Gezici, 1991).

Büyüme merkezi uygulamalarındaki beklentiler, genel olarak sonuçta varılan neticelerden daha fazla olmaktadır. Kuram ile uygulama arasındaki farklılıktan kaynaklanan bu durumun nedenleri üç başlık altında toplanabilir.

1) Büyüme merkezlerinin mekansal etkilerinin görülebilmesi genellikle 5 yıllık plan süreçlerinden daha uzun süre alacaktır. (Appalraju, 1978; Akt: Gezici, 1991) Bu nedenle, daha gerçekçi ve başarılı uygulamaların görülebilmesi için, önemli oranda sınamaya dönük bir süreç gereklidir (Eraydın, 1979; Akt: Gezici, 1991).

2) Perrroux'un kuramının sonra gelen kuramcılar tarafından daha kesin tanımlamalarla zenginleştirilmesine rağmen, genel literatürde halen bazı belirsizlikler mevcuttu (Hermansen, 1972; Akt: Gezici, 1972):

- Büyüme merkezini ortaya çıkaran nedenler,
- Sosyo-ekonomik ve mekansal yapıda değişikliğe gitmek için bir merkezin özel niteliklere sahip olmasının gerekliliği,
- Stratejik hedeflerin belirlenmesi,
- Büyüme merkezini uygulamaya geçirmede kullanılacak politika araçları,
- Büyüme merkezi gelişimini değerlendirmede kullanılan kriterler (Appalraju, 1978; Akt: Gezici, 1991),

farklı şekillerde ele alınıp yorumlanmakta ve uygulama alanında ortak bir yol izlenmesini güçleştirmektedir.

3) Ekonomik yaklaşımlar ve kalkınma planlarındaki değişim ile tutarlı bir strateji içinde ele alınmalıdır (Appalraju, 1978; Akt: Gezici, 1991). Coraggio (1975; Akt: Gezici, 1991), büyüme merkezi kavramının, gelişmişlik düzeyleri

ile ekonomik yapıları çok farklı olan az gelişmiş ülkelere doğrudan uygulanmasıyla doğacak sakıncalara vurgu yapmaktadır.

Gelişmiş veya az gelişmiş bir ülkede büyüme merkezi ya da büyüme kutbu oluşturulacak alan, görece geri kalmış ve gelişmeye ihtiyaç duyan bir niteliğe sahip olacağından, bu gibi alanlarda çeşitli yerel engellerle de karşılaşılabilmektedir. Özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin, kalkınmayı bekleyen bölgelerindeki yapıyı değerlendiren Dinler (1994), bu engelleyici etkileri şu şekilde sınıflandırmaktadır:

- Büyüme merkezi, bulunduğu bölgeyi ekonomik anlamda kalkındırırken, aynı zamanda yöre insanını gelenekleri ve gündelik yaşamları dışındaki yeniliklerle de buluşturacağından, bu durum yerel burjuva, yerel bürokrasi ve bölge sakinleri tarafından tepkiyle karşılanabilir.
- Ticaret ve sanayi alanında aile işletmelerinin egemen olduğu bir bölgede büyüme merkezinin geliştirilmesinde gerekli kapitalin birikimi güçleşir ve toprak mülkiyetinin parçalı, feodal düzenin kemikleşmiş yapısı ile birlikte aşılması zor engeller olarak ortaya çıkabilir.
- Karşılaşılan en büyük engel ise ekonomik nitelikli engellerdir. Bu engellerin başında, sürükleyici birimi tamamlayıcı faaliyetlerin yetersizliği gelmektedir. Büyüme merkezi uygulamasında, tamamlayıcı faaliyetler yeterince harekete geçemez ise, sürükleyici birim bir kalkınma kutbunun ya da merkezinin sağlıklı bir şekilde oluşturulmasını sağlayamaz ancak bir gelişme noktası olarak kalır. Kimi uygulamalarda, sürükleyici birimin yeterli tamamlayıcı ilişki bulunamaması durumunda, bölge dışı ile ilişki içine girdiği görülmekte ve böylece dinamik bir sanayinin, durgun bir ekonomik alanda faaliyetini sürdürmeye çalıştığı söylenebilir.

Kuram ile uygulama arasındaki farklılıklar ve kuramın uygulanması düşünülen yöreye özgü engeller dışında bir diğer temel sorun alanı ise başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere, bir çok ülkede görülen bölgesel politikalar ile ekonomik etkinliğe dayalı ulusal kalkınma politikaları arasındaki çelişkidir. Ekonomik etkinlik ile bölgesel kalkınmaya öncelik verilmesi arasındaki bu çelişki politika uygulayıcılarının bölgeler arası dengesizlikleri ortadan kaldırma ve refahı ülke geneline yayma yönündeki dirençlerini genel anlamda kırabilmekte ve bu durumda

sorumluluk ve uygulama alanlarında doğan yetki boşluğu ise yerel ya da bölgesel yöneticilere devredilmektedir (Doğruel, 2006).

Sonuç olarak, Perroux'dan bu yana gelişerek önemini korumuş olan büyüme kutbu kuramının, değişik yorumlar ve politikalar ile farklı gelişmişlik seviyelerindeki ülkelerde uygulanmaya çalışıldığı görülmektedir (Gezici, 1991). Büyüme merkezi politikalarını bölgesel planlama açısından önemli kılan temel problemlerin çözümü için gerek bölgesel, gerekse bölge içindeki yerel dinamikleri, sosyo-ekonomik değerlendirmeler ve ulusal planlama yaklaşımlarıyla uyumlu bir biçimde ele almak gerekmektedir. Böylece kalkınma politikalarının ve yatırımların gelişmeye en uygun ve belirli merkezlerde toplanması - bunu öngörecek özendirme uygulamaları ile birlikte ve oluşacak büyüme kutuplarıyla çevresel bir etkinin yaratılması sağlanabilecektir.

4.5 Büyüme Merkezi Politikalarını Etkileyen Bölgesel Değişim ve Eğilimler

Büyüme merkezi uygulamaları çeşitli ülkelerde kuramın teorik çerçevesine bağlı olarak farklı gelişme eğilimleri ile uygulanırken, bölge planlama alanındaki değişimlerden de etkilenmiştir. Bölge planlamanın, içinde büyüme merkezi kuramının da bulunduğu çeşitli teorik yaklaşımlarla beslenen ve kendini yenileyen dinamik yapısı, 1970 sonlarından 1990'lı yıllara kadar bir durgunluk dönemi geçirmiştir (Wannop, Cherry, 1994; Akt: DPT, 2000a). Sonraki yıllarda yaşanan ekonomik, teknolojik ve toplumsal değişimlerse, başta gelişmiş ülkeler olmak üzere, bir çok ülkenin 2000'li yıllara doğru bölgesel gelişmeye yönelik politikalarında önemli değişimlere yol açmıştır (DPT, 2000a).

Bölgesel politikalardaki değişimlere yönelik temel yaklaşımlar büyüme merkezi odaklı incelendiğinde, önceden belirlenmiş ve planlanmış büyüme merkezi kavramının zamanla yerel kaynağın kendiliğinden hareketliliği ile şekillenen 'doğal büyüme merkezi' kavramına doğru evrileceği ve büyüme merkezleri yaratma fikrinin kaynağı olan bölgesel büyüme ve gelişme ihtiyacının da yerini 'bölgesel yenilik' kavramına bırakacağı öngörülmektedir (Tablo 4.4). Diğer yandan ülkelerin kaynak kullanımında bölgeler arası yeniden dağıtım mekanizmalarının yerine, gelecekte yerel ve bölgesel kaynakların harekete geçirilmesi politikasını izleyecekleri öngörüsü, bölgesel ölçekte büyüme merkezleri yaratılmasına koşut bir değişim olarak ön plana çıkmaktadır (Tablo 4.4).

Tablo 4.4 : Bölgesel Politikalarda Bazı Temel Değişiklikler* (DPT, 2000a)

	Geleneksel	**Yarının Talepleri**
Problem Bölgeler	Karşıtlık(gelişmiş/gelişmemiş)	Çok yönlülük (çeşitli yapısal zayıflıklar)
Temel Strateji	Bölgesel büyüme/gelişme	Bölgesel Yenilik
Örgütsel Form/Yapı	Merkezi, devletçe destekleme	Merkezi değil, bölgesel topluluk ön planda
Hakim Mekanizma	Bölgeler arası yeniden dağıtım	Öncelikle yerel ve bölgesel kaynakların harekete geçirilmesi
Önemli Yönlenmeler	Kapital ve doğal kaynaklar**	Bilgi ve üretimine yönelik kaynaklar** (nitelikli insan gücü, AR-GE, teknik ve sosyal altyapı, vb)
	Madde (elle tutulabilen)	Kalite (elle tutulamayan)
	Ekonomik büyüme	Sürdürülebilirlik*** ve esneklik
	Sanayi sektörü	Servis sektörü ve sektörler arası bağlar
	Projeler	Programlar
	Az sayıda büyük firma ve proje	Çok sayıda küçük-orta ölçekli firma ve proje
Dinamikler	Mekansal açıdan sabit sorun alanlar	Hızla değişen (kaypak) problem alanlar
	Önceden belirlenmiş ve planlanmış bir dizi "büyüme merkezi"	Yerel kaynağın "kendiliğinden" hareketliliği (doğal büyüme merkezi)
	Metropoller ****	Orta boy kent ağları ve çok odaklı mekansal yapı ****

* Tablo geneli Glasson (1994), Atalık ve Baycan Levent 'den (1998) alınmıştır
** Bozkurt, 1996.
*** Roberts, 1996; europa.eu.int/comm/dg16/... web serisi
**** Avrupa 2000 dokumanı ve Meijer, 1993.

Küçük-orta büyüklükte kentlerden oluşan bir kent ağının, tek bir büyük kente göre, bünyesindeki gelişmeyi daha geniş bir alana ve daha eşitlikçi biçimde yayabildiğini savunan Krakover (1987; Akt: DPT, 2000a), bu nedenle büyüme merkezi politikasını ölçek ve kentleşme ekonomilerine sahip, tek büyük merkez oluşturmak için aşırı çaba gerektiren bir süreç olarak tanımlamaktadır. Krakover'in bu yaklaşımı, yakın konumlanmış irili ufaklı kentlerden oluşan ağın desteklenmesi durumunda, özellikle az gelişmiş bölgelerde daha etkin sonuçların alınabileceğini vurgulamaktadır (Krakover, 1987; Akt: DPT, 2000a).

1990'lı yıllardan sonra yaşanan bölgesel politikalardaki değişimler aynı zamanda etki alanı giderek artmaya başlayan küreselleşme ve bölgeselleşme (bölgesel birliklerin oluşumu) ile de yakından ilgilidir. Nitekim Avrupa Birliği'nin "Avrupa 2000" ve "Avrupa 2000+" dokümanlarında temel ortak bölgesel hedefler ve politikalarda bu değişim dikkate alınarak kentsel yoğunluk bölgelerinde, orta büyüklükte kentlerin birbiriyle işlevsel bağını güçlendirecek gelişme aksları/alanları yaratılması

vurgulanmıştır (Meijer, 1996; Akt: DPT 2000a). Kent ağlarının bölgesel büyüme merkezlerine alternatif olarak düşünülmesine paralel bu vurgu dışında, alt bölge problem ve potansiyellerine ağırlık verilerek hem kamu harcamalarının hedefe daha etkin ulaşması, hem de yerel girişimcinin daha fazla katılımının teşvik edilebilmesi konusu, üzerinde durulan bir diğer temel değişim maddesi olmuştur (Roberts, 1996; Akt: DPT, 2000a).

1990'lı yıllardan günümüze gelindiğindeyse, bölge ölçeğinde 'rekabet gücü' kavramı oldukça önem kazanırken, yeni eğilimin temel vurgusu, bilgiye dayalı ekonomilerin biçimlendirdiği yeni rekabet gücünün, ekonomik büyümeyi belirlediği şeklindedir (DPT, 2006b). Buluşçuluk ve yenilikçilik alt kavramlarının beslediği rekabetçilik (bazı alanlarda bölgesel işbirliğine de giderek), uzmanlaşmış ekonomik faaliyetlerin belirli bir mekanda yığılımını ve böylece bölgesel bir büyümeyi/gelişmeyi giderek artan verimlilik ile sağlayabilir (Kumral, 2004; Martin ve Peter, 2003; Akt: DPT, 2006b). Son yıllarda bölgesel değişim ve eğilimlerde çoğunlukla gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin, çevresine göre verimlilik farkı yüksek, mekansal avantajlara sahip aşırı gelişmiş metropoliten alanlarının belirleyici rol oynadığı gözlenmektedir. Az gelişmiş bölgelerinse, mevcut sosyo-ekonomik ve mekansal kapasiteleriyle bu bölgesel değişim ve eğilimlere uyum sağlaması ve belirleyici yönde yer alabilmeleri için öncelikle bilgi edinme ve üretimine yönelik temel kaynaklar olan nitelikli insan gücü, AR-GE, teknik ve sosyal altyapı gibi alanlarda gelişmesi gerekmektedir. Yerele özgü yaklaşımların daha da önem kazandığı günümüzde, bölgesel ölçekteki yeni kalkınma yaklaşımları, merkezi yönetim ve kamu sektörü yanında, yerel yönetim ile özel sektör ve sivil toplum örgütlerini yatay düzlemde işbirliği ve ortaklık sağlama yönünde ön plana çıkarmaktadır.Temel anlayışın tepeden–tabana değil, yerel aktörlerin katılımıyla aşağıdan-yukarı olması doğrultusunda olduğu bölgesel gelişmeler, kalkınma sürecinde temel politika olarak insan kaynakları ve yerel-içsel kaynakların harekete geçirilmesi gerekliliğini de vurgulamaktadır (DPT, 2004). Ağrı Alt Bölgesinin bölgesel kalkınması, günümüze yansıyan bölgesel değişim ve eğilimler ile yerele özgü yeni yaklaşımların dikkate alınması ile daha sağlıklı kurgulanabilecektir.

5 AĞRI ALT BÖLGESİ'NİN (TRA2) BÜYÜME MERKEZLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ VE KARS'IN BÜYÜME KUTBU OLABİLİRLİĞİ

Türkiye'nin kuzey doğusunda yer alan ve İBB sınıflandırmasına göre Kuzey Doğu Anadolu Bölgesi'nin bir alt birimi olan Ağrı Alt Bölgesi (TRA2); Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illerinden oluşmaktadır. Temel ekonomik yapısını tarıma dayalı yerel üretimin şekillendirdiği ve sanayi gelişiminin oldukça sınırlı olduğu bölge, ulusal ve bölgesel kalkınma politikalarından yeterince yararlanamamıştır. Batıya uzak konumu ve coğrafi olarak zorlu şartlara (iklim, bitki örtüsü, arazi yapısı… vb) sahip olması, bölgenin gelişmesini olumsuz yönde etkileyen temel etkenlerdir. Alt bölgenin büyüme merkezleri bakımından değerlendirilmesi ve gelişme niteliği taşıyan yerleşmelerin ön plana çıkarılması, tezin bu bölümünün temel içeriğini oluşturmaktadır. Bölgenin mevcut yapısı ve gelişme eğilimleri ağırlıklı olarak ilçeler düzeyinde değerlendirileceğinden, alt bölge illerinin temel nitelikleri bu değerlendirmelere ışık tutacaktır. Aşağıda bölgedeki iller nüfus, ekonomi, ulaşım nitelikleri ve doğal-kültürel varlıkları bakımından genel olarak ele alınmaktadır.

Ağrı: Alt bölgede nüfus ve yüzölçümü değeri bakımından en büyük il olan Ağrı, Merkez ilçe dahil toplam 8 ilçeden oluşmaktadır. Nüfusunun %52'si kentsel alanlarda yaşayan ilde, temel ulaşım bağlantıları karayolu ağırlıklıdır. İl'de yer alan ulusal hava alanı ise ilin gelişimi ve ülkenin diğer bölgelerinden erişilebilirliği kolaylaştırması bakımından avantaj sağlamaktadır. Temel ekonomisi tarıma dayalı olan ilde İran ile yapılan sınır ticareti ve transit yük taşımacılığı oldukça önemlidir. Ağrı Dağı, İshakpaşa Sarayı ve Meteor Çukuru, Nuh'un Gemisi'nin İzi; Urartu ve Selçuklu dönemlerine ait çeşitli kale, kilise ve cami kalıntıları ilin en önemli doğal ve kültürel varlıklarını oluşturmaktadır.

Kars: Ağrı ilinden sonra bölgede yüzölçümü ve nüfus büyüklüğü bakımından ikinci sırada yer alan il, Merkez ilçe dahil toplam 8 ilçeden oluşmakta ve temel ekonomisi tarıma dayanmaktadır. Nüfusunun %40'ı kentsel alanlarda yaşayan ilde temel ulaşım bağlantıları karayolu ağırlıklı olmasına rağmen, demiryolu ve uluslar arası havayolu

ulaşım bağlantılarının olması Kars'a bölgesel ölçekte önemli bir avantaj sağlamaktadır. Bölgede Kafkasya ile yaşanan ortak tarihsel geçmişin kentin planı, mimari dokusu, teknik altyapısı ve sosyo-kültürel yapısı üzerindeki izlerinin günümüzde en yoğun görülebildiği il olması, Kars'ı toplumsal ve mekansal anlamda alt bölge içinde özgün kılmaktadır. Tarıma yönelik uygulama ve araştırma yapılabilen üniversitenin yanı sıra, Organize Sanayi Bölgesi (OSB)'ne sahip tek il oluşu, Kars'ı bölgede diğer illerden ayıran önemli üstünlükler arasında sayılabilir. Tüm bu avantaj ve üstünlüklerle birlikte Kafkasya'ya uzanan enerji ve ulaşım koridoru üzerinde bulunması ve doğalgaz enerjisinin ilde kullanılmaya başlanması, Kars'ın alt bölge içindeki önemini arttırmakta ve büyüme merkezi olabilirliği yönündeki temel varsayımın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Alt bölgede sınır ticareti yapılamayan tek il oluşu ise Kars için olumsuz bir durum ortaya koymaktadır. İlde bulunan Ani Antik Kenti, kayak tesisleri, kaya yazı ve resimleri, kuş gözlem noktaları, Osmanlı ve Rus hakimiyeti döneminin izlerini taşıyan eski ve yeni kent dokusu içinde yer alan tarihi yapılar ilin en önemli doğal ve kültürel varlıklarını oluşturmaktadır.

Iğdır: Kars ilinin bir ilçesi iken 1992 yılında il statüsü kazanan Iğdır, alt bölge içinde yüzölçümü bakımından en küçük il olmasına rağmen, nüfus büyüklüğü bakımından Kars'tan sonra gelmektedir. Nüfusunun %52'si kentsel alanlarda yaşayan ilde Merkez ilçe dahil toplam 4 ilçe bulunmaktadır. Sınır ticaretinin önemli olduğu ancak temel ekonomisi tarıma dayalı olan ilde, ulaşım karayolu ağırlıklıdır. Havayolu ve demiryolu bağlantısı bulunmayan il, sahip olduğu ılımlı mikro klimanın etkisi ve arazi yapısı ile alt bölgede tarıma en uygun yerleşmelerden biridir. Diğer bölge illerine oranla doğal ve kültürel varlıklar bakımından çeşitliliğin görülmediği ilin Ağrı Dağı'na olan yakınlığı bu anlamda önemlidir.

Ardahan: Iğdır ile birlikte 1992'de ile statüsüne geçerek Kars ilinden ayrılan Ardahan, Merkez ilçe dahil toplam 6 ilçeden oluşmaktadır. Bölgede en az nüfusa sahip il olan Ardahan'da nüfusun %22'si kentsel alanlarda yaşamaktadır. Kırsal nüfusun hakim olduğu ve alt bölge içinde dışa göçün en fazla yaşandığı il olan Ardahan'da temel ekonomik faaliyet alanı diğer illerde olduğu gibi tarıma dayalıdır. Sınır ticaretinin yapılabildiği ilde, hayvancılık için elverişli coğrafi koşullar mevcuttur. Kars'dan sonra alt bölgedeki en büyük orman varlığı bu ilde bulunmaktadır. Posof ve Çıldır ilçelerindeki flora ve fauna çeşitliliği ile değişik

Çıldır Gölü-Akçakale Adası, Urartu ve Roma dönemi izleri taşıyan Kalecik Höyüğü ilin en önemli doğal ve kültürel varlıklarını oluşturmaktadır.

5.1 Bölgenin Ulusal Plan İçerisindeki Yeri ve Bölgesel Önemi

İlk başlarda kaynakların, en verimli yatırımların sağlanabileceği ve hızlı kalkınma yaratılabilecek alanlarda kullanılması yönünde, ulusal ekonominin büyümesini öncelikli gören, ekonomik verimliliği ön plana koyan ulusal kalkınma planları, artık verimlilik ve sosyal adalet ikileminde, verimlilik yönünde ağır basan geçmiş uygulama ve politikalarla etkin bir bölgesel kalkınmanın sağlanamadığını ortaya koymaktadır. Özellikle 1980 sonrası dönemde gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye'nin hızlı büyüme gereksinimi, Bölgesel politikaların, genel kalkınma politikaları ile çelişmesi ve geri planda kalmasına yol açarak, ihracatı destekleme politikalarını öncelikli kılmış, izlenen istikrar programlarının katı bütçe hedefleriyse dolaysız olarak bölgesel politikalara yönelebilecek kaynakları kısıtlamış veya tümüyle ortadan kaldırmıştır (Doğruel, 2006).

Günümüz ulusal kalkınma politikaları ise bölgesel farklılıkların geçmiş vizyonlarla çözülemediğini; kaynak ve politikaların, coğrafi dezavantajlarına rağmen içsel dinamikleri harekete geçirildiğinde, yerel potansiyelleri ile büyüme yaratılabilecek alanlara yönelik değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Türkiye'de bu anlamda Kuzey Doğu Anadolu Bölgesi (Düzey 1) ve alt bölgeleri öncelikli bölgesel kalkınma politikalarına ihtiyaç duyan bölgelerin başında gelmektedir.

Anadolu'nun Kafkasya'ya açılan kapısı niteliğindeki Ağrı Alt Bölgesinin bir diğer temel niteliğiyse coğrafi konumu ve buna bağlı doğal ve siyasi koşulların sosyo-ekonomik gelişmeyi frenleyici etkisidir. Ayrıca, son yıllarda hayata geçirilen ve Anadolu'dan Kafkasya'ya uzanan Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı ve Kars-Tiflis Demiryolu Projeleri ile enerji ve ulaşım alanlarında gelişmeye açık, stratejik bir koridorun da üzerinde yer almaktadır. Bu büyük projeler, Kafkaslar ve Hazar Bölgesinde bulunan zengin petrol ve doğalgaz rezervlerinin batı pazarlarına ulaştırılmasında Türkiye'nin rolüne dönük uluslar arası politikaların bir ölçüde hayata geçirilmesi şeklinde de tanımlanmaktadır (Görgülü, 2008). Ağrı Alt Bölgesi, ulusal planlama kararlarında sürekli olarak kalkınmada öncelikli alanlar içinde yer almasına rağmen, özellikle 1980'li yıllardan sonra sosyo-ekonomik açıdan

gerilemeye başlamış ve ülke içindeki nüfus oranı, geçen 28 yılda, % 2,39'dan % 1,61'e düşmüş ve GSYH'ya katkısı (%0,6) en düşük alt bölge olmuştur.

Bölgesel ölçekte incelendiğinde, gerek Ağrı Alt Bölgesi, gerekse içinde yer aldığı Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi ve komşu bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik bakımından ülke genelinde en geri kalmış bölgeler grubunda oldukları, DPT'nin 2003 yılında tamamladığı İBBS tabanlı çalışmada belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır (Tablo 5.1). Aynı çalışmada Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi, ülke genelindeki 12 İBBS-Düzey 1 birimi içinde en geri kalmış alan iken, bu bölgeyi komşusu Ortadoğu Anadolu Bölgesi izlemektedir. Bu bölgelerde yer alan alt bölgelerden Ağrı ve Van Alt Bölgeleri 26 Düzey 2 bölgesi içinde son sıralarda yer alırken, Erzurum ve Malatya Alt Bölgeleri, Doğu Anadolu'nun sosyo-ekonomik gelişmişlik yapısını güçlendiren bölgeler olarak ortaya çıkmaktadırlar. Doğu Anadolu bütününe bakıldığında, coğrafi koşulların (iklim, konum… vb.) ve ulaşım bağlantılarının belirleyici olduğu ikili bir kümelenme ortaya çıkmaktadır. Bu ikili küme, Malatya ve Erzurum Alt Bölgelerinin oluşturduğu ve batıya daha yakın olan, sosyo-ekonomik açıdan da gelişmiş alan ile işgücü ve sektörel yapı bakımından tarıma dayalı, batıya konum ve ulaşım bağlantıları yönünden en uzak olan ve sosyo-ekonomik gelişmişlik bakımından en geride kalan Ağrı ve Van Alt Bölgeleridir.

Yedinci BYKP döneminde (1996-2000), bölgesel farklılıkların giderilmesi amacıyla başlatılan Doğu Anadolu Ana Planı (DAP), Ağrı Alt Bölgesi ve çevresini de içine alacak şekilde geniş bir bölgeyi kapsamıştır. DAP, ekonomik açıdan kişi başına geliri ve istihdamı arttırmayı; sosyal açıdan kalkınmayı hızlandıracak aktivitelerin yaygınlaşmasını; çevresel açıdan kalkınmanın sürdürülebilirliğini ve mekansal açıdan alt bölge merkezlerini sanayi ve hizmet alanında geliştirerek doğu-batı arasındaki göçe engel olmayı hedeflemiştir (DPT, 2000b). Temel hedefi bölgenin kendi potansiyellerini harekete geçirecek ortamın sağlanması olan DAP, sadece sektörel tahsisleri içerdiği ve sınırlı finansman imkanı bulabildiği için sağlıklı bir şekilde uygulanamamıştır (DPT, 2006a). Türkiye'de son dönemde yapılan çalışmalar, bölgeler arasında ekonomik ve sosyal uyum açısından önemli farklılıkların bulunduğunu ve bu farklılıkları belirleyen göstergeler ile yapılan yakınsama çalışmalarının çok olumlu sonuçlar vermediğini göstermektedir (DPT, 2006b).

Tablo 5.1 : Doğu Anadolu'daki İstatistiksel Bölge Birimlerinin 3 Farklı Bölge Düzeyinde Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralamaları, 2003 (DPT, 2003)

İBBS-Düzey 1 (12 bölge içinde)	**Sıra**	**İBBS-Düzey 2 (26 bölge içinde)**	**Sıra**	**İBBS-Düzey 3 (81 il içinde)**	**Sıra**
Kuzeydoğu Anadolu	12	Erzurum Alt Bölgesi	22	Erzincan	58
				Erzurum	60
				Bayburt	66
		Ağrı Alt Bölgesi	**25**	**Kars**	**67**
				Iğdır	**69**
				Ardahan	**74**
				Ağrı	**80**
Ortadoğu Anadolu	11	Van Alt Bölgesi	26	Van	75
				Hakkari	77
				Bitlis	79
				Muş	81
		Malatya Alt Bölgesi	20	Elazığ	32
				Malatya	41
				Tunceli	52
				Bingöl	76

Bu anlamda Türkiye'de bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarının azaltılabilmesi, başka bir ifade ile ekonomik ve sosyal yakınsamanın sağlanabilmesinde bölge-sektör temeline dayalı politikaları içeren bölgesel gelişme politikaları önemli bir araç olma potansiyeli taşımaktadır (DPT, 2006b). Ağrı Alt Bölgesinin ulusal plan içerisindeki yeri ve bölgesel yapısı, ulusal plan hedeflerine uygun bir bölgesel kalkınmayı gerekli kılmaktadır.

Ağrı Alt Bölgesinin ulusal kalkınma planı ve Doğu Anadolu Ana Planı içerisindeki "bölge-sektör temeline dayalı" gelişmeyi sağlayabilmesi için, kutupsal kalkınma ivmesini yaratabilecek büyüme noktalarının belirlenmesi ve üretim faktörlerinin öncelikle bu noktalara yöneltilmesi gerekecektir. Bu durumun ne şekilde ve ne ölçüde gerçekleşebileceğinin sınanması, bölgenin alt ölçekteki sosyo-ekonomik üretim yapısının ve yerel dinamiklerinin irdelenmesi ile mümkün olacaktır.

Ağrı Alt Bölgesi içinde yer alan dört ilin birer sınır kenti olması ve sosyo-ekonomik açıdan görece farklı özelliklere sahip olmaları, bölgede büyüme merkezlerinin gelişiminde belirleyici rol oynayabilecektir. Bu açıdan tezin bu bölümünde, bölgenin bugünkü gelişmişlik durumu ve diğer bölgeler ile olan farklılıkları dikkate alınarak, geçmişte gelişmişlik performansı göstermiş mevcut bir yerleşim merkezinde veya yeni bir yerleşim biriminde kutuplaşma sürecini yaratacak sürükleyici sektör

gelişimlerinin analizi yapılacak ve Kars'ın büyüme kutbu-merkezi olabilirliği irdelenecektir.

Sonuç olarak Ağrı Alt Bölgesi, bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının en yoğun yaşandığı bölgelerden biri olması nedeniyle, uygulamaya dönük çözüm yaklaşımlarına en fazla ihtiyaç duyan bölgelerin başında gelmekte ve çok merkezli bölgesel kalkınma çerçevesinde bölgesel büyüme merkezlerinin bu alt bölgede değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

5.2 Bölgenin Genel Yapısının Büyüme Merkezleri Açısından Değerlendirilmesi

Bölüm (5.1)'de de değinildiği gibi, Türkiye'nin kuzeydoğu kesiminde yer alan Ağrı Alt Bölgesi, İBBS bakımından Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinin (Düzey1) iki alt bölgesinden biridir. Diğer komşu alt bölgesi ise Erzurum Alt Bölgesidir. Ağrı Alt Bölgesi, temel ekonomik yapısı tarıma ve hayvancılığa dayanan, iklim ve arazi yapısı gibi doğal koşulların gelişiminde belirleyici olduğu, Kafkasya bölgesine en yakın istatistiksel bölge birimi olarak, bu bölge ile geçmiş bağları olan Kars, Ardahan, Iğdır ve Ağrı illerinden oluşmaktadır. Hakim arazi kullanımları, bölge genelinde öncü sektör olan tarım ve hayvancılık için son derece elverişli iken, yüksek rakımdan dolayı orman alanlarının azlığı dikkat çekicidir (Tablo 5.2). Genel olarak ekonomik nedenlerle sürekli göç veren bir bölge olan Ağrı Alt Bölgesinde temel ulaşım ağı karayolu üzerine kuruludur. Bölgeyi Anadolu'nun diğer bölgelerine bağlayan hava alanları Kars (uluslararası) ve Ağrı'da (ulusal) bulunurken, tek demiryolu hattı ise Kars'tan başlayarak Erzurum üzerinden Anadolu'nun diğer bölgelerine bağlanmaktadır (Şekil 5.1). Türkiye'nin Ermenistan ile kapalı olan sınır kapısının yer aldığı Kars dışındaki diğer tüm alt bölge illerinde sınır ötesi ticaret yapılabilmektedir. İBBS'na göre bu bölgenin öncü kenti ve gelecekte BKA kurulması öngörülen ili ise Ağrı'dır. Ancak bölüm 2.3.2'de değinildiği gibi, BKA'lar için belirlenen öncü kentlerin seçiminde temel alınan kriterlere dayalı tutarsızlıkların görüldüğü Düzey 2 bölgelerinden biri de Ağrı Alt Bölgesidir. Bu nedenle büyüme ve öncülük potansiyeli olan yerleşim merkezlerinin analizi sonrasında Ağrı Alt Bölgesinde BKA kurulması için en uygun yerleşim merkezinin yeniden gözden geçirilmesi, bu bağlamda Kars'ın büyüme kutbu olabilirliği temel varsayımı için de fırsat sunmaktadır.

Tablo 5.2 : İllerin Arazi Kullanım Özellikleri (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2004, 2005a, 2005b, 2005c)

İl Adı	Toplam Yüzölçümü	Tarım		Ormanlık-Fundalık		Tarım Dışı Arazi		Çayır-Mera	
	km^2	%	km^2	%	km^2	%	km^2	%	km^2
AĞRI	11.376	32	3.606	1	102	19	2.105	49	5.563
KARS	10.127	35	3.494	4	378	23	2.289	39	3.970
IĞDIR	3.588	33	1.184	1	22	26	915	41	1.467
ARDAHAN	4.968	17	864	6	298	17	845	60	2.981

Şekil 5.1 : Ağrı Alt Bölgesinin Ulaşım Bağlantıları

Bölgesel anlamda çok merkezlilik kavramının, İBB Düzey 2 bölgelerine yönelik kalkınma politikaları ile sağlanabilmesi çerçevesinde Ağrı Alt Bölgesi değerlendirilirken, geçmişte veya bugün gelişme eğilimi gösteren yerleşim birimleri analiz edilecektir. Bu analizlerde, ekonomik gelişmeyi sağlayıcı sektörlerin-başta sanayi olmak üzere- öncelikli olarak kentsel alanları tercih etmesi ve bu alanlardan yayılmaya başlamaları nedeniyle, kentsel nüfusun sosyo-ekonomik yapısı ve gelişimi temel değerlendirme kriterleri olarak alınacaktır.

5.2.1 Bölgenin Nüfus, Kentleşme, İşgücü ve Sektörel Yapısı

2007 yılında ülke nüfusunun % 1,61'ine (1.137.671) sahip olan Ağrı Alt Bölgesinde yer alan illerden Ardahan ve Iğdır illeri 1992 yılına kadar Kars ilinin birer ilçeleri iken, bu yıldan sonra ayrı il statüsüne geçmişlerdir. Aynı zamanda geçmişte Hanak ilçesine bağlı olan Damal ve Iğdır Merkez ilçesine bağlı olan Karakoyunlu yerleşimleri de ilçe statüsüne geçmişlerdir. Arpaçay ilçesinden ayrılan Akyaka da, aynı yıl içinde Kars'a bağlı bir ilçe olmuştur. Nüfusun gelişimi, bu yeni idari yapılanmalardan dolayı farklılıklar yaratsa da, bölge içindeki nüfus gelişimi açıkça gözlemlenebilmektedir (Tablo 5.2).

5.2.1.1 Nüfus Gelişimi

Alansal bakımdan farklı büyüklükteki 4 ilin 1985 ve 2007 yılları arasındaki nüfus gelişimine bakıldığında, Ardahan ve Kars'ın nüfuslarındaki azalma ile Iğdır ve Ağrı illerinin nüfuslarının artış göstermesi dikkat çekicidir (Tablo 5.3). Alt bölge toplam nüfusu içinde Ağrı % 46,7'lik payıyla en fazla nüfusa sahip ilken, Kars % 27,4 ile ikinci en fazla nüfusa sahip il durumundadır. Bölgenin en küçük alana sahip ili olan Iğdır %16'lık bir paya sahipken, Ardahan ilinin bölge nüfusu içindeki payı sadece %9,9 oranında kalmıştır. Bölge genelinde nüfus artışının en az yaşandığı dönem olan 1985-1990 yılları arasında, sırasıyla Ağrı ve Iğdır toplam nüfus değeri bakımından artış gösteren iller olurken, Ardahan ve Kars ise nüfusu azalan iller olarak öne çıkmaktadır (Tablo 5.3). Göçten en çok etkilenen il olan Ardahan, geçen 22 yılda (1985-2007) nüfusunun yaklaşık %45,5'ini kaybederken, aynı zamanda bölgedeki en düşük nüfusa sahip il olmuştur. Net göç hızı en düşük olan Iğdır ise, bölge içinde göçten en az etkilenen il durumundadır (Tablo 5.5).

Ağrı Alt Bölge'sinde illerin kentsel nüfus ve kentleşme oranlarındaki değişim birbirinden farklılıklar göstermektedir. Ağrı ve Iğdır illeri, bölgenin kentsel nüfusundaki artış ortalamasının üzerinde paylara sahipken, Ardahan ve Kars'ın kentsel nüfuslarındaki artış oranları bu ortalamanın altında kalmıştır. 1985'te alt bölgede Ardahan'dan sonra en düşük kentleşme oranına sahip olan Iğdır ili, 2007'de Ağrı'dan sonra en yüksek kentleşme oranına sahip olarak bölge ortalamasının üstüne çıkmıştır. Alt bölge genelinde 2000 ve 2007 yılları arasında kentsel nüfus bakımından azalma görülse de, 1985'ten bu yana kentsel nüfus oranları artarak gelişmiştir (Tablo 5.4).

Tablo 5.3 : TRA2 Düzeyindeki İl ve İlçelerin Toplam ve Kentsel Nüfus Gelişimi (TÜİK, 1985-2007)

	1985		1990		2000		2007	
	Toplam	**Kentsel**	**Toplam**	**Kentsel**	**Toplam**	**Kentsel**	**Toplam**	**Kentsel**
Merkez	101.586	54.492	103797	58 038	119 743	79 764	133.592	97.839
Diyadin	36.154	7.494	38 413	9 569	40 768	13 320	45.937	18.990
Doğubeyazıt (+)	84.313	31.134	89 171	35 213	105 754	56 261	111.299	69.414
Eleşkirt	47.277	11.561	41 748	9 871	48 892	15 339	40.867	11.194
Hamur	22.513	-	22 344	-	22 052	-	22.770	-
Patnos	71.829	25.046	85 698	33 759	135 100	71 829	120.480	67.121
Taşlıçay	22.759	-	21 976	-	21 839	5 180	22.714	6.768
Tutak	34.700	-	33 946	-	34 596	6 751	33.220	7.172
AĞRI TOPLAM	**421.131**	**129.727**	**437 093**	**146 450**	**528 744**	**248 444**	**530.879**	**278.498**
Merkez (-)	113.660	69.293	121 079	78 455	114 071	78 473	110.443	76.992
Akyaka (+)	(*)	(*)	15 556	-	14 526	-	12.712	-
Arpaçay (-)	57.995	-	32 272	-	24 995	-	21.673	-
Digor (-)	29.611	-	27 759	-	25 125	-	26.925	-
Kağızman	50.167	14.855	49 129	15 274	48 908	21 685	50.585	23.012
Sarıkamış	65.379	23.583	61 818	21 743	57 026	23 236	51.591	17.915
Selim	34.347	-	29 185	-	25 480	-	25.162	5.170
Susuz	23.048	-	19 025	-	14 885	-	13.114	-
KARS TOPLAM	**374.207**	**107.731**	**355 823**	**115 472**	**325 016**	**123 394**	**312.205**	**123.089**
Merkez	61.372	16.895	52 574	16 761	44 794	17 274	40.828	17.446
Çıldır (+)	32.485	-	18 579	-	14 869	-	11.901	-
Damal (-)	(*)	(*)	10 202	-	8 677	-	7.606	-
Göle	55.928	8.850	44 284	7 542	37 814	10 478	32.134	7.438
Hanak	34.274	-	19 431	-	14 873	-	10.656	-
Posof (+)	22.655	-	18 661	-	12 729	-	9.596	-
ARDAHAN TOPLAM	**206.714**	**25.745**	**163 731**	**24 303**	**133 756**	**27 752**	**112.721**	**24.884**
Merkez (+)	89.269	29.460	79 306	38 917	102 648	59 880	119.432	75.927
Aralık (+)	18.000	-	17 983	-	21 747	8 115	22.155	7.239
Karakoyunlu (-)	(*)	(*)	16 426	-	18 285	-	14.597	-
Tuzluca (-)	34.241	8.104	28 886	7 698	25 954	8 827	25.682	11.239
IĞDIR TOPLAM	**141.510**	**37.564**	**142 601**	**46 615**	**168 634**	**76 822**	**181.866**	**94.405**
TRA2 TOPLAMI	**1.143.562**	**300.767**	**1.099.248**	**332.840**	**1.156.150**	**476.412**	**1.137.671**	**520.876**

Kentsel Nüfus: > 5.000 nüfus kriterine bağlı kalınarak değerlendirilmiştir.

(*) 1985 yılında henüz ilçe statüsüne geçmemiş olan Akyaka, Damal ve Karakoyunlu ilçelerinin 1980 yılı nüfus verilerine ulaşılamadığından, o dönemde bağlı oldukları ilçeler olan Arpaçay, Hanak ve Iğdır Merkez nüfuslarının 1980 yılı nüfus değerleri içinde hesaba dahil edilmişlerdir.

(+) Kafkasya Bölgesi ile sınır kapısı olan ilçelerdir.

(-) Kafkasya Bölgesi ile sınır kapısı olmayan ancak sınırda yer alan ilçelerdir.

Bölge içinde yer alan ilçeler düzeyindeki nüfus gelişimleri incelendiğinde, il merkez ilçeleri dışında hem toplam hem de kentsel nüfus değerleriyle ön plana çıkan başlıca ilçeler Doğubeyazıt, Patnos, Sarıkamış ve Kağızman ilçeleridir.

Tablo 5.4 : TRA2 İllerinin Kentsel Nüfus Oranlarının Gelişimi (TÜİK, 1985-2007)

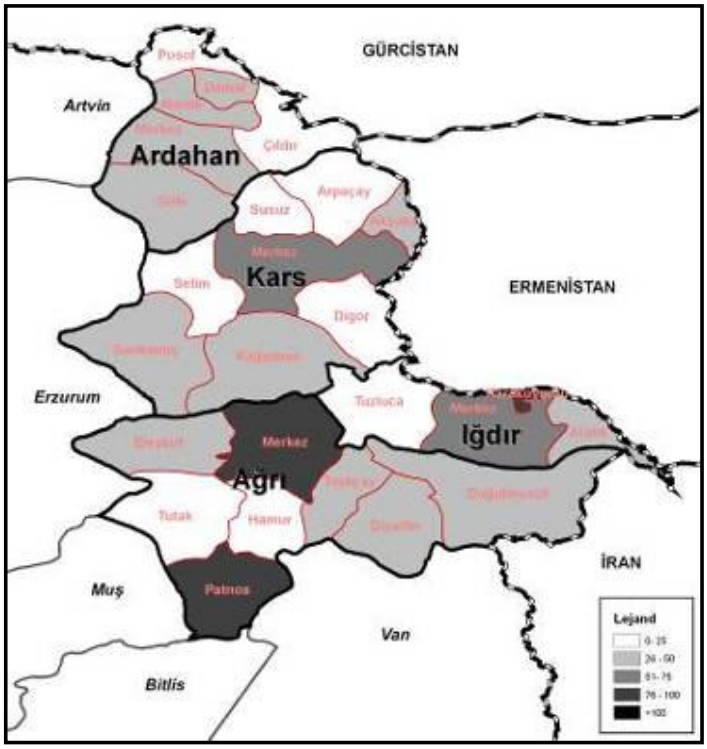
	1985	1990	2000	2007
	KENTSEL NÜFUS ORANI (%)	KENTSEL NÜFUS ORANI (%)	KENTSEL NÜFUS ORANI (%)	KENTSEL NÜFUS ORANI (%)
AĞRI	30,8	33,5	47,0	52,5
KARS	28,8	32,5	38,0	39,4
ARDAHAN	12,5	14,8	20,7	22,1
IĞDIR	26,5	32,7	45,6	51,9
TRA2	**26,3**	**30,3**	**41,2**	**45,8**

Bölge içinde toplam 12 adet sınır ilçesi olmasına rağmen, sadece Doğubeyazıt'ın yüksek nüfus değerlerine sahip olması, en etkin sınır ticaretinin bu ilçede yapıldığı ve buna dayalı kentsel yığılma ile açıklanabilmektedir. Diğer 11 sınır ilçesinin Kars, Ardahan ve Iğdır illerinde yer almasına rağmen, bu illerin –merkez ilçeleri hariç- hiçbir sınır ilçesinin kentsel nüfus alanında ön plana çıkmaması, bu alanlardaki sınır ötesi ilişkilerin yetersiz kaldığını göstermektedir (Tablo 5.3). Ağrı Alt Bölgesinde Kafkasya Bölgesi ülkeleri ile sınıra sahip ilçelerin nüfus gelişimlerine bakıldığında, açık sınır kapısı olan ve ticari ilişkilere sahip ilçelerden Çıldır ve Posof dışında kalan ilçelerin nüfuslarının arttığı; öte yandan sınırda yer almasına rağmen sınır kapısı bulunmayan veya kapalı olan tüm ilçelerde ise nüfusun zamanla azaldığı görülmektedir. Bu durum bölgede sınır ötesi ilişkilerin ve ticaretin değişen yoğunluklarla var olduğu yerlerde nüfus hareketlerini etkileyici rolünü ortaya çıkarmaktadır. Çünkü sınırda kurulu oldukları için yatırım yapılmayan, işgücünün de yatırımları çeken daha cazip yerlere yönelmesiyle üretim gücü zayıflayan sınır yerleşimleri, bu sürecin doğal sonucu olarak göç sorunu ile karşı karşıya kalmaktadırlar (Tablo 5.5). Bu duruma en uygun örnek olan Ardahan İli'nin merkeziyle birlikte tüm ilçeleri sürekli göç vermiş ve bölge ölçeğinde önemli bir nüfus kaybına yol açmıştır.

Tablo 5.5 : TRA2 İllerinin Net Göç Hızına Göre Sıralanışı (TÜİK, 1985-2007)

İl Adı	1995-2000		Büyüklük sıra no
	Net göç	Net göç hızı (‰)	
Ağrı	-26213	-56,4	69
Kars	-18331	-61,1	73
Ardahan	-13526	-106,7	81
Iğdır	-1361	-9,3	30

İlçeler nüfus yoğunluğu bakımından incelendiğinde, her dört il içinde de merkez ilçelerin en yüksek değerleri almış olması genel olarak sosyo-ekonomik gelişmişliğin de bu ilçelerde yoğunlaştığını göstermektedir. Merkez ilçeler dışında Patnos ve küçük yüzölçümü nedeniyle Karakoyunlu ilçesi, sahip oldukları yüksek nüfus yoğunlukları ile ön plana çıkmaktadır (Şekil 5.2).

Şekil 5.2 : TRA2 İlçelerinin 2000 Yılı Nüfus Yoğunlukları (TÜİK, 1985-2007)

İlçelerin bölge bütünündeki kentsel nüfus oranlarının gelişimine bakıldığında, Iğdır ve özellikle Ağrı illerinin ilçe bazında ve toplamda büyük artış gösterdiği, Kars ve özellikle Ardahan illerinin ise, belirli oranlarda düşüş yaşadığı görülmektedir (Tablo 5.6). Sırasıyla Patnos, Ağrı Merkez, Iğdır Merkez ve Doğubeyazıt ilçeleri 1985'ten 2007 yılına kadar en yüksek kentsel nüfus oranı artışına sahip ilçeler olmuşlardır.

Tablo 5.6'ya bakıldığında 1985'ten bugüne izlenen süreçte, Ağrı ve Kars Merkez ilçeleri sürekli olarak nüfusu 100.000'den büyük yerleşmeler kademesi içinde yer almış, Iğdır Merkez ile Patnos ve Doğubeyazıt ilçeleri ise 2000 yılından sonra bu kademeye geçerek ilk sıralarda yer almışlardır. Kars Merkez ilçesinin ilk yıllardaki nüfus üstünlüğü, 2000'li yıllara gelindiğinde giderek azalma göstermiş ve 2007 yılına gelindiğinde, Iğdır Merkez, Patnos ve Doğubeyazıt ilçelerinin de gerisine düşmüş, ancak en üst nüfus kademesinde kalabilmiştir (Tablo 5.7). Alt bölge

geneline bakıldığında, hiçbir nüfus kademesinde merkez ilçesinden daha önemli bir gelişme gösteren ilçenin olmadığı görülmektedir. Bu durum, genel olarak sosyo-ekonomik gelişmişliğin merkez ilçelerde yoğunlaştığını ve il merkezleri ile diğer ilçeler arasında bir bağımlılık olduğunu göstermektedir.

Ağrı Alt Bölgesi içinde toplam nüfusun yanında, kentsel nüfus ve buna bağlı olarak kentleşme gelişimleri de yerleşimlerin karşılaştırılmasında önemli göstergeler olduğu için aşağıda ayrıca verilmektedir.

Tablo 5.6 : TRA2'deki İlçelerin Kentsel Nüfus Oranlarının Gelişimi (TÜİK, 1985-2007)

	1985	**1990**	**2000**	**2007**
	(%)	**(%)**	**(%)**	**(%)**
Merkez	8,9	9,4	10,4	11,7
Diyadin	3,2	3,5	3,5	4,0
Doğubeyazıt	7,4	8,1	9,1	9,8
Eleşkirt	4,1	3,8	4,2	3,6
Hamur	2,0	2,0	1,9	2,0
Patnos	6,3	7,8	11,7	10,6
Taşlıçay	2,0	2,0	1,9	2,0
Tutak	3,0	3,1	3,0	2,9
AĞRI TOPLAM	**36,8**	**39,8**	**45,7**	**46,7**
Merkez	9,9	11,0	9,9	9,7
Akyaka	0,0	1,4	1,3	1,1
Arpaçay	5,1	2,9	2,2	1,9
Digor	2,6	2,5	2,2	2,4
Kağızman	4,4	4,5	4,2	4,4
Sarıkamış	5,7	5,6	4,9	4,5
Selim	3,0	2,7	2,2	2,2
Susuz	2,0	1,7	1,3	1,2
KARS TOPLAM	**32,7**	**32,4**	**28,1**	**27,4**
Merkez	7,8	7,2	8,9	10,5
Aralık	1,6	1,6	1,9	1,9
Karakoyunlu	0,0	1,5	1,6	1,3
Tuzluca	3,0	2,6	2,2	2,3
IĞDIR TOPLAM	**12,4**	**13,0**	**14,6**	**16,0**
Merkez	5,4	4,8	3,9	3,6
Çıldır	2,8	1,7	1,3	1,0
Damal	0,0	0,9	0,8	0,7
Göle	4,9	4,0	3,3	2,8
Hanak	3,0	1,8	1,3	0,9
Posof	2,0	1,7	1,1	0,8
ARDAHAN TOPLAM	**18,1**	**14,9**	**11,6**	**9,9**
TRA2 TOPLAM	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
TRA2 TOPLAM NÜFUS	**1.143.562**	**1.099.248**	**1.156.150**	**1.137.671**

Tablo 5.7 : İlçelerin Toplam Nüfus Büyüklüklerine Göre Aşama Sırası (TÜİK, 1985-2007)

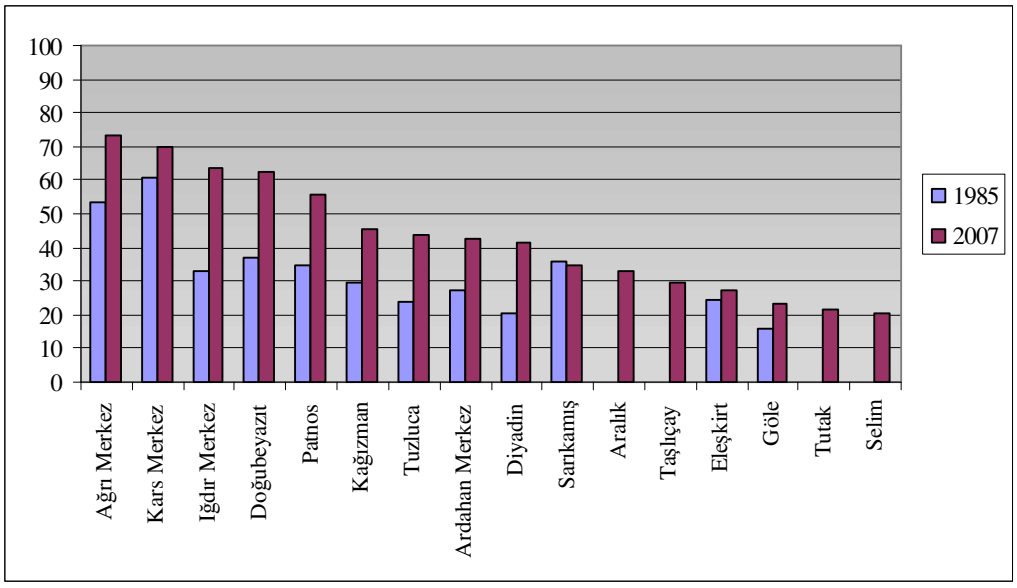
Sıra	1985	1990	2000	2007	Nüfus Kriteri
1	**Kars Merkez**	**Kars Merkez**	Patnos	**Ağrı Merkez**	> 100.000 1. Kademe
2	**Ağrı Merkez**	**Ağrı Merkez**	**Ağrı Merkez**	Patnos	
3	**Iğdır Merkez**	Doğubeyazıt	**Kars Merkez**	**Iğdır Merkez**	
4	Doğubeyazıt	Patnos	Doğubeyazıt	Doğubeyazıt	
5	Patnos	**Iğdır Merkez**	**Iğdır Merkez**	**Kars Merkez**	
6	Sarıkamış	Sarıkamış	Sarıkamış	Sarıkamış	51.000 – 100.000 2. Kademe
7	**Ardahan Merkez**	**Ardahan Merkez**	Kağızman	Kağızman	
8	Arpaçay	Kağızman	Eleşkirt	Diyadin	21.000 – 50.000 3. Kademe
9	Göle	Göle	**Ardahan Merkez**	Eleşkirt	
10	Kağızman	Eleşkirt	Diyadin	**Ardahan Merkez**	
11	Eleşkirt	Diyadin	Göle	Tutak	
12	Diyadin	Tutak	Tutak	Göle	
13	Tutak	Arpaçay	Tuzluca	Digor	
14	Selim	Selim	Selim	Tuzluca	
15	Hanak	Tuzluca	Digor	Selim	
16	Tuzluca	Digor	Arpaçay	Hamur	
17	Çıldır	Hamur	Hamur	Taşlıçay	
18	Digor	Taşlıçay	Taşlıçay	Aralık	
19	Susuz	Hanak	Aralık	Arpaçay	
20	Taşlıçay	Susuz	Karakoyunlu	Karakoyunlu	10.000 – 20.000 4. Kademe
21	Posof	Posof	Susuz	Susuz	
22	Hamur	Çıldır	Hanak	Akyaka	
23	Aralık	Aralık	Çıldır	Çıldır	
24	Akyaka	Karakoyunlu	Akyaka	Hanak	
25	Damal	Akyaka	Posof	Posof	< 10.000 5. Kademe
26	Karakoyunlu	Damal	Damal	Damal	

5.2.1.2 Kentleşme Gelişimi

1985 yılından bu yana sürekli artan kentsel nüfusuna rağmen, Ağrı Alt Bölgesinin kentsel nüfusu 2007 yılı içinde % 45,8 oranıyla ülke ortalamasının altında kalmıştır. Gerek bölge dışına yönelik göçler, gerekse bölge içinde, kırsal kesimden kentsel merkezlere yönelen göçlerin 1985 – 2007 yılları arasındaki artışta önemli bir payı bulunmaktadır. Alt bölge içinde Ağrı'nın iller arasında ön plana çıktığı kentleşme oranları ilçeler bazında değerlendirildiğinde, Ağrı Merkez, Kars Merkez, Iğdır Merkez ve Doğubeyazıt ilçelerinin ilk dört sırayı paylaştıkları gözlenmektedir (Şekil 5.3). 1985 yılında kentsel nüfus oranı alt bölge ortalamasının altındaki ilçelerden hiçbirinin, 2007 yılına gelindiğinde alt bölge ortalaması olan %45,8'i geçememiş olması, bölgenin kentsel gelişiminin büyük oranda il merkezlerinde yoğunlaştığını

göstermektedir. Diğer yandan 1985 yılında alt bölge ortalamasının üzerinde kentsel nüfus oranlarına sahip olan Kağızman ve Sarıkamış'ın, 2007 yılına gelindiğinde bölge ortalamasının altına düştüğü görülmektedir (Tablo 5.8).

Kent merkezlerinin ve sınırlı sayıdaki ilçelerin kentsel nüfus yapısıyla bölge ortalamasının üzerine çıktığı Ağrı Alt Bölgesine iller bütününde bakıldığında, bölgenin ikili bir yapı gösterdiği ortaya çıkmaktadır. İllerin toplam kentsel nüfus oranları bakımından Ağrı ve Iğdır, birbirlerine oldukça yakın oranlarla bölge ortalamasının üzerine çıkarken, Kars ve özellikle de Ardahan'ın ise bölge ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. Sınır kapısı kapalı olan Kars ve sınır kapısı açık olmasına karşın Ardahan'ın ticari anlamdaki dezavantajları, Ağrı ve Iğdır illerinin ise açık durumdaki sınır kapıları üzerinden sağladıkları ekonomik canlılık, bu ikili yapının oluşmasına neden olmaktadır. Sınır ticareti yapılmasına rağmen Ardahan ilinin geri planda kalmasında, komşu olduğu Gürcistan ile Ağrı ve Iğdır illerinin sınır ticareti yaptıkları İran arasındaki ticaret hacmi ve ürün çeşitliliği farkının etkisi büyük önem taşımaktadır.

Şekil 5.3 : TRA2 İlçeleri Bazında Kentleşme Oranlarının Değişimi (TÜİK, 1985-2007)

Tablo 5.8 : TRA2'de İlçeler Bazında Kentleşme Oranları (TÜİK, 1985-2007)

	1985 (%)	**1990 (%)**	**2000 (%)**	**2007 (%)**
Ağrı Merkez	**53,6**	**55,9**	**66,6**	**73,2**
Diyadin	20,7	24,9	32,7	41,3
Doğubeyazıt	36,9	39,5	53,2	62,4
Eleşkirt	24,5	23,6	31,4	27,4
Hamur	-	-	-	-
Patnos	34,9	39,4	53,2	55,7
Taşlıçay	-	-	23,7	29,8
Tutak	-	-	19,5	21,6
Kars Merkez	**61,0**	**64,8**	**68,8**	**69,7**
Akyaka	(*)	(*)	-	-
Arpaçay	-	-	-	-
Digor	-	-	-	-
Kağızman	29,6	31,1	44,3	45,5
Sarıkamış	36,1	35,2	40,7	34,7
Selim	-	-	-	20,5
Susuz	-	-	-	-
Ardahan Merkez	**27,5**	**31,9**	**38,6**	**42,7**
Çıldır	-	-	-	-
Damal	(*)	(*)	-	-
Göle	15,8	17,0	27,7	23,1
Hanak	-	-	-	-
Posof	-	-	-	-
Iğdır Merkez	**33,0**	**49,1**	**58,3**	**63,6**
Aralık	-	-	37,3	32,7
Karakoyunlu	(*)	(*)	-	-
Tuzluca	23,7	26,6	34,0	43,8
AĞRI TOPLAM	**30,8**	**33,5**	**47,0**	**52,5**
KARS TOPLAM	**28,8**	**32,5**	**38,0**	**39,4**
ARDAHAN TOPLAM	**12,5**	**14,8**	**20,7**	**22,1**
IĞDIR TOPLAM	**26,5**	**32,7**	**45,6**	**51,9**
TRA2 TOPLAMI	**26,3**	**30,3**	**41,2**	**45,8**

Kentsel Nüfus: > 5.000 nüfus kriterine bağlı kalınarak değerlendirilmiştir.

(*) 1985 yılında henüz ilçe statüsüne geçmemiş olan Akyaka, Damal ve Karakoyunlu ilçelerinin 1985 yılı nüfus verilerine ulaşılamadığından, o dönemde bağlı oldukları ilçeler olan Arpaçay, Hanak ve Iğdır Merkez nüfuslarının 1985 yılı nüfus değerleri içinde hesaba dahil edilmişlerdir.

İlçeler bazında elde edilen kentleşme indekslerine bakıldığında Ağrı, Kars ve Iğdır Merkez ilçeleri dışında, Doğubeyazıt ve Patnos ilçelerinin 1'in üzerinde değerler aldıkları görülmektedir (Tablo 5.9). Alt bölge içinde toplam nüfus büyüklükleri bakımından 1. kademede yer alan bu yerleşmelerden kentsel nüfus büyüklükleri bakımından sadece merkez ilçeler 1. kademede yer almış, Patnos ve Doğubeyazıt ilçeleri ise ikinci kademeyi oluşturmuşlardır (Tablo 5.10). Toplam ve kentsel nüfus

bakımından üst kademede yer alan ilçeleri alt bölgedeki diğer ilçelerden ayıran temel özellikleri; sınır ötesi ilişkilere dayalı ticaret, nispeten güçlü ulaşım imkanları ve geleneksel merkezilik özellikleri oluşturmaktadır.

Tablo 5.9 : TRA2'de İlçelerin Kentleşme İndeksi Dağılımı (TÜİK, 1985-2007)

	2007						
	Toplam	**Kentsel A**	**Kentsel B**	**A (%)**	**B (%)**	**İNDEKS A**	**İNDEKS B**
Merkez	133.592	97.839	97.839	73,2	73,2	1,5	1,6
Diyadin	45.937	18.990	18.990	41,3	41,3	0,9	0,9
Doğubeyazıt	111.299	69.414	69.414	62,4	62,4	1,3	1,4
Eleşkirt	40.867	11.194	11.194	27,4	27,4	0,6	0,6
Hamur	22.770	3.863	-	17,0	-	0,4	-
Patnos	120.480	67.121	67.121	55,7	55,7	1,2	1,2
Taşlıçay	22.714	6.768	6.768	29,8	29,8	0,6	0,7
Tutak	33.220	7.172	7.172	21,6	21,6	0,4	0,5
AĞRI TOPLAM	**530.879**	**282.361**	**278.498**	**53,2**	**52,5**	**1,1**	**1,1**
Merkez	110.443	76.992	76.992	69,7	69,7	1,4	1,5
Akyaka	12.712	2.810	-	22,1	-	0,5	-
Arpaçay	21.673	2.983	-	13,8	-	0,3	-
Digor	26.925	2.988	-	11,1	-	0,2	-
Kağızman	50.585	23.012	23.012	45,5	45,5	0,9	1,0
Sarıkamış	51.591	17.915	17.915	34,7	34,7	0,7	0,8
Selim	25.162	5.170	5.170	20,5	20,5	0,4	0,4
Susuz	13.114	2.856	-	21,8	-	0,5	-
KARS TOPLAM	**312.205**	**134.726**	**123.089**	**43,2**	**39,4**	**0,9**	**0,9**
Merkez	40.828	17.446	17.446	42,7	42,7	0,9	0,9
Çıldır	11.901	1.730	-	14,5	-	0,3	-
Damal	7.606	4.450	-	58,5	-	1,2	-
Göle	32.134	7.438	7.438	23,1	23,1	0,5	0,5
Hanak	10.656	2.516	-	23,6	-	0,5	-
Posof	9.596	2.255	-	23,5	-	0,5	-
ARDAHAN TOPLAM	**112.721**	**35.835**	**24.884**	**31,8**	**22,1**	**0,7**	**0,5**
Merkez	119.432	75.927	75.927	63,6	63,6	1,3	1,4
Aralık	22.155	7.239	7.239	32,7	32,7	0,7	0,7
Karakoyunlu	14.597	2.649	-	18,1	-	0,4	-
Tuzluca	25.682	11.239	11.239	43,8	43,8	0,9	1,0
IĞDIR TOPLAM	**181.866**	**97.054**	**94.405**	**53,4**	**51,9**	**1,1**	**1,1**
TRA2 TOPLAMI	**1.137.671**	**549.976**	**520.876**	**48,3**	**45,8**	**1,0**	**1,0**

Kentleşme İndeksi = U/P
A = Kentsel Nüfus Kriterinden Bağımsız
B = > 10.000 Nüfus Kriterine Göre
U = İlçenin Kentsel Nüfusu / TRA2 Toplam Kentsel Nüfusu
P = İlçenin Toplam Nüfusu / TRA2 Toplam Nüfusu

Tablo 5.10 : İlçelerin Kentsel Nüfus Büyüklüklerine Göre Aşama Sırası (TÜİK, 1985-2007)

Sıra	1985	1990	2000	2007	Nüfus Kriteri
1	Kars Merkez	Kars Merkez	Ağrı Merkez	Ağrı Merkez	> 75.000 1. Kademe
2	Ağrı Merkez	Ağrı Merkez	Kars Merkez	Kars Merkez	
3	Doğubeyazıt	Iğdır Merkez	Patnos	Iğdır Merkez	
4	Iğdır Merkez	Doğubeyazıt	Iğdır Merkez	Doğubeyazıt	41.000 – 75.000 2. Kademe
5	Patnos	Patnos	Doğubeyazıt	Patnos	
6	Sarıkamış	Sarıkamış	Sarıkamış	Kağızman	11.000 – 40.000 3. Kademe
7	Ardahan Merkez	Ardahan Merkez	Kağızman	Diyadin	
8	Kağızman	Kağızman	Ardahan Merkez	Sarıkamış	
9	Eleşkirt	Eleşkirt	Eleşkirt	Ardahan Merkez	
10	Göle	Diyadin	Diyadin	Tuzluca	
11	Tuzluca	Tuzluca	Göle	Eleşkirt	
12	Diyadin	Göle	Tuzluca	Göle	5.000 – 10.000 4. Kademe
13			Aralık	Aralık	
14			Tutak	Tutak	
15			Taşlıçay	Taşlıçay	
16				Selim	

Kentleşmenin sadece demografik hareketleri değil, ekonomik ve sosyo-kültürel değişim ve dönüşümleri de ifade ettiği düşünüldüğünde, salt nüfus hareketleri ile Ağrı Alt Bölgesinin kentleşme gelişimini bütünüyle analiz etmenin yeterli olmayacağı açıktır. Özellikle kırdan kente yönelik göçlerle beslenen nüfus yoğunluğu şeklinde ifade edilebilen kentleşme; ekonomik açıdan tarım dışı faaliyetlerin sanayi ve hizmet sektörüne yönelimi, sosyo-kültürel açıdan ise farklılaşma, örgütlenme ve gelişen bilinç düzeyi ile birlikte ele alındığında bütüncül ve daha gerçekçi bir anlam kazanacaktır (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2004). Bu nedenle, temel nüfus hareketleri ile açıklanmaya çalışılan kentleşme gelişiminin, alt bölgedeki işgücünün sektörel dağılımı ve sosyo-ekonomik gelişim hareketleri incelenerek daha kapsamlı değerlendirilebilmesi mümkün olacaktır.

Sonuç olarak, alt bölge genelinde toplam nüfus ile kentsel nüfus gelişimlerinin paralellik gösterdiğini söylemek mümkündür.

5.2.1.3 İşgücü ve Sektörel Yapı

Bölgenin en önemli sorun alanlarından biri olan istihdamın, sektörel boyuttaki yansımaları özellikle sanayi (imalat) alanındaki az gelişmişlik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda bölgenin gelişmesinde işgücünün ve sektörel yapının irdelenmesi gerekmektedir. Ancak bu değerlendirmede ilçe bazlı sektörel verilerin

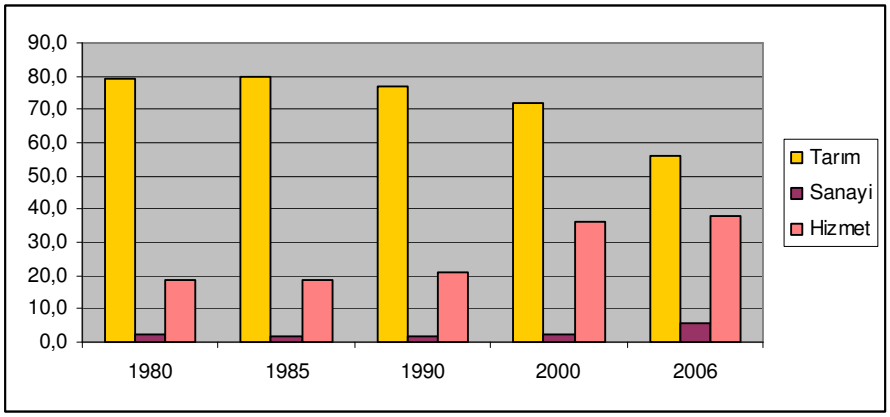
yetersizliği nedeniyle il ve bölgesel bazlı genel değerlendirmelere ağırlık verilecektir. Ağrı Alt Bölgesinde çalışan nüfusun toplam nüfusa oranı 2006 yılı verilerine göre %51,8 ile Türkiye ortalaması olan %48'in ve Doğu Anadolu'da yer alan diğer alt bölge ortalamalarının üzerinde bir değere sahiptir (Tablo 5.11). İşsizlik oranının Ağrı Alt Bölgesinde neredeyse ülke ortalamasının (%10) yarısı kadar olması (%5,2), bölgenin yaşadığı dışa göçün bir diğer göstergesi niteliğindedir. Ağrı Alt Bölgesinde işgücünün 1980-2006 yılları arasındaki sektörel dağılımı incelendiğinde; tarım sektöründeki ağırlıklı payın azalarak devam ettiği, hizmet sektöründeki payın ise 1990 yılından sonra tarım sektöründeki azalmayla orantılı bir şekilde arttığı görülmektedir. 1980-2000 yılları arasında işgücünün sanayi sektöründeki payı fazla değişmezken, 2000-2006 döneminde toplam işgücü içindeki payı yaklaşık 3 katına yükselmiştir (Tablo 5.12; Şekil 5.4). Doğu Anadolu'daki diğer alt bölgelerde olduğu gibi Ağrı Alt Bölgesi için de tarım sektörü en büyük paya sahipken (%56,3), sanayinin hizmet sektöründen sonra gelerek %5,9'luk oran ile en düşük payı temsil etmesi, bölgenin bugünkü temel ekonomik yapısını ortaya koymaktadır. Ağrı Alt Bölgesi, diğer alt bölgeler ile birlikte ele alındığında Doğu Anadolu'nun tarım sektöründe lider, sanayi sektöründe ise en geri kalmış alt bölgesi konumundadır (Tablo 5.11).

Tablo 5.11 : Doğu Anadolu'da İBBS 2 'ye Göre İşgücü Özellikleri ve İstihdam Edilenlerin Sektörel Dağılımı, 2006 (TÜİK, 2007)

İstatistiksel Bölge Birimleri		**İşgücü**	**İstihdam**	**İşgücüne dahil olmayan nüfus**	**İşgücüne katılma oranı**	**İstihdam oranı**	**İşsizlik oranı**	**Tarım**	**Sanayi**	**Hizmetler**
		(Bin kişi)			**(%)**			**(%)**		
TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	430	406	458	48,4	45,8	5,4	47,5	8,6	43,8
TRA2	**Ağrı, Kars, Ardahan, Iğdır**	**324**	**307**	**301**	**51,8**	**49,1**	**5,2**	**56**	**5,9**	**37,8**
TRB1	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	564	487	718	44,0	38,0	13,7	44,1	13,6	42,1
TRB2	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	472	431	666	41,5	37,9	8,5	48,5	10,7	41,1

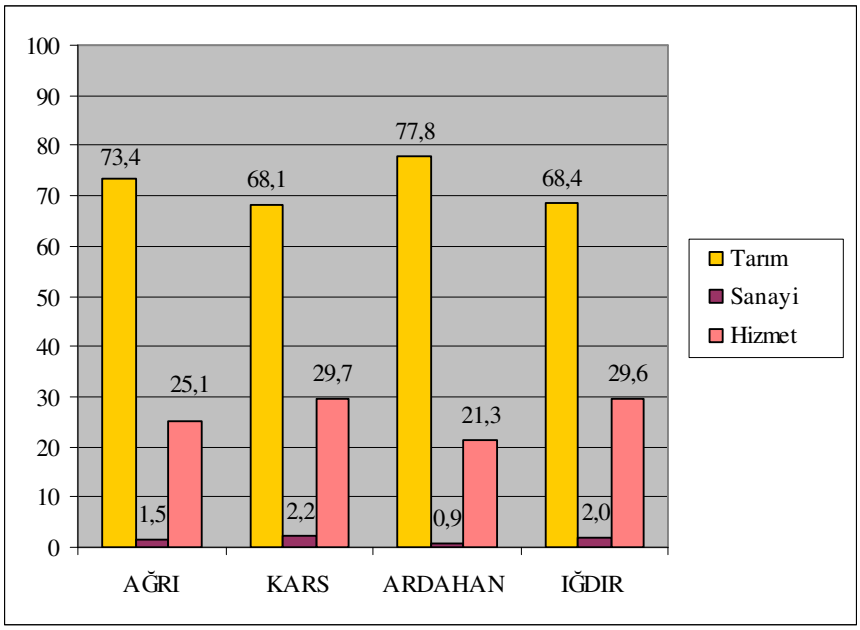
Tablo 5.12 : TRA2'de İşgücünün Sektörel Dağılımı (TÜİK, 2006; TÜİK, 2007)

	Tarım Sektörü %	**Sanayi Sektörü** %	**Hizmet Sektörü** %
1980	79,4	2,0	18,6
1985	79,5	1,6	18,9
1990	77,1	1,8	21,1
2000	72,0	2,0	36,0
2006	56,3	5,9	37,8

Şekil 5.4 : TRA2'de İşgücünün Sektörel Dağılım Oranları (%) (TÜİK, 2006; TÜİK, 2007)

Alt bölge bütününde ise işgücünün tarım sektöründeki ağırlığını koruduğu, hizmet ve sanayi sektörlerine geçiş eğilimini ise devam ettirdiği görülmektedir. Alt bölge düzeyinde olduğu gibi iller düzeyinde de tarım, hakim sektör olarak öne çıkmakta ve %68,1 ve %77,8 arasında değişen oranlarla, dört ilde de önemini korumaktadır (Şekil 5.5). İllerin sektörel yapılarında 1980'den buya yaşanan değişim homojenlik göstermekte ve ağırlıklı olarak hizmet sektörü lehine değişen oranlar, tarım sektöründeki düşüşü de ortaya çıkarmaktadır. İller arasında tarım sektöründe sırasıyla Ardahan ve Ağrı illeri bölge ortalamasının üzerinde paylar alarak öne çıkarken, sanayi ve hizmet alanında ise sırasıyla Kars ve Iğdır illeri bölge ortalamalarının üzerinde paylara sahiptir. Bu durum, bölgede büyüme merkezlerinin yeni istihdam olanakları yaratabilme koşulu bakımından önemlidir. İlçeler düzeyinde işgücünün sektörel dağılımına bakıldığında, alt bölge ve il düzeyindeki tarım ağırlıklı yapı daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Kars Merkez ilçesi, %4,7'lik sanayi sektörü ve %47,8'lik hizmet sektörü payı ile bölge ortalamalarının üzerine çıkarak, her iki sektör başlığında ilçeler düzeyinde ilk sırada yer almaktadır (Tablo 5.13). Bu durum il düzeyindeki sektörel yapı ile de örtüşmektedir.

Şekil 5.5 : TRA2 İllerinde İşgücünün 2000 Yılı Sektörel Dağılım Oranları (TÜİK, 1980; TÜİK, 1985-2007)

Sanayi ve hizmet sektörlerinde Iğdır Merkez ilçesinin Ağrı Merkez ilçesinin altında kalması, gerek sonradan il oluşu, gerekse Ağrı'ya oranla daha az sanayi yatırımına sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sonucu doğuran bir diğer nedense, sınır ticareti ve taşımacılığının Ağrı'da daha yoğun yapılmasıdır. Alt bölge ilçelerinden Karakoyunlu, Tuzluca, Sarıkamış ve Damal, kentleşme gelişimi bakımından ön plana çıkmamış olmalarına rağmen, tarım ve hizmet sektöründen sonra gelen sanayi sektörüyle, merkez ilçelerden sonra en yüksek paya sahiptirler. Öte yandan merkez ilçeler dışında kentleşme indeksi 1'in üzerinde olan iki ilçeden Doğubeyazıt'ın sadece hizmet sektöründe yüksek bir pay aldığı, Patnos'un ise hem sanayi hem de hizmet sektöründe düşük paya sahip olduğu görülmektedir (Tablo 5.13). Bu durum, Doğubeyazıt'da tarıma elverişli olmayan toprak yapısının bu alanda gelişmeyi engellemesiyle, sınır ticaretine dayalı ekonomisinin gelişmesi; Patnos'da ise baraj ve doğal su kaynaklarıyla beslenen tarıma elverişli arazi yapısının bu alanda gelişmeyi kuvvetlendirmesi ile açıklanabilir. İşgücünün sektörel yapısının ekonomik açıdan kentleşmeyi beslediği düşünüldüğünde, hem nüfus hareketleri hem de sürükleyici sanayiler için elverişli bir sektörel yapının bir arada bulunması, büyüme merkezlerinin oluşması için daha uygun olmaktadır.

Tablo 5.13 : TRA2 İlçelerinde İşgücünün Sektörel Dağılımı (DPT, 2004)

Sıra	TARIM SEKTÖRÜ		SANAYİ SEKTÖRÜ		HİZMET SEKTÖRÜ	
	İlçe	Çalışanların Oranı (%)	İlçe	Çalışanların Oranı (%)	İlçe	Çalışanların Oranı (%)
1	Arpaçay	90,6	Kars Merkez	4,7	Kars Merkez	47,8
2	Hamur	89,5	Ağrı Merkez	3,8	Ağrı Merkez	38,6
3	Susuz	88,6	Iğdır Merkez	2,7	Doğubeyazıt	36,0
4	Hanak	88,2	Karakoyunlu	2,3	Sarıkamış	35,6
5	Selim	88,0	Tuzluca	1,9	Iğdır Merkez	34,9
6	Tutak	87,6	Sarıkamış	1,7	Kağızman	31,2
7	Diyadin	87,1	Ardahan Merkez	1,5	Ardahan Merkez	29,3
8	Digor	86,3	Damal	1,4	Aralık	28,8
9	Taşlıçay	84,9	Doğubeyazıt	1,3	Damal	23,1
10	Çıldır	84,4	Kağızman	1,3	Tuzluca	22,7
11	Posof	81,5	Hanak	1,1	Patnos	21,6
12	Eleşkirt	80,6	Selim	1,0	Göle	19,9
13	Akyaka	80,1	Eleşkirt	0,9	Akyaka	19,3
14	Karakoyunlu	79,5	Arpaçay	0,9	Eleşkirt	18,5
15	Göle	79,3	Göle	0,9	Karakoyunlu	18,2
16	Patnos	77,5	Patnos	0,9	Posof	17,8
17	Damal	75,5	Taşlıçay	0,8	Çıldır	15,2
18	Tuzluca	75,4	Posof	0,7	Taşlıçay	14,4
19	Aralık	70,5	Aralık	0,7	Digor	13,3
20	Ardahan Merkez	69,2	Akyaka	0,6	Diyadin	12,4
21	Kağızman	67,5	Susuz	0,6	Tutak	12,0
22	Sarıkamış	62,7	Diyadin	0,5	Selim	11,0
23	Doğubeyazıt	62,7	Tutak	0,5	Susuz	10,8
24	Iğdır Merkez	62,5	Digor	0,4	Hanak	10,7
25	Ağrı Merkez	57,5	Çıldır	0,4	Hamur	10,2
26	Kars Merkez	47,5	Hamur	0,3	Arpaçay	8,5

Ağrı Alt Bölgesindeki sektörel yapı içerisinde sanayinin en düşük paya sahip olmasına rağmen, bölgedeki büyüme merkezlerinin oluşumu ve bölgesel kalkınmaya katkısı düşünüldüğünde, üzerinde özellikle durulması gereken belirleyici bir sektör olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.

5.2.2. Sanayi Gelişimi

Sanayinin Ağrı Alt Bölgesi içindeki mekansal dağılımı ve yoğunlaştığı alanlar gerek sürükleyici sanayiler gerekse alt sektörlerin belirlenebilmesi için yol gösterici olacaktır. Sanayi sektörünün alt bölge içindeki mekansal dağılımı ve yoğunlaştığı alanların belirlenmesi, "öncü sanayiler" ve "tamamlayıcı sektörler" yönünden değerlendirilecektir. Ağrı Alt Bölgesinde sanayi sektörü ağırlıklı olarak tarımsal girdileri kullanan, küçük ölçekli ve aile işletmeciliğinin yaygın olduğu bir imalat yapısı ile, tarımsal olmayan girdileri kullanan daha büyük ölçekli fabrika

kuruluşlarının yaygın olduğu, ancak ürün çeşitliliğinin ve üretim kapasitelerinin sınırlı olduğu ikili yapıya sahiptir (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2004, 2005a, 2005b ve 2005c; Kars Valiliği, 2008). Bölgedeki tarıma dayalı sanayi, genel olarak yerel sermaye ile ayakta kalabilen ve gıda alt sektörüne yönelik bölgenin kendi iç pazarına üretim yapan kuruluşlardan oluşurken; tarımsal olmayan girdileri kullanan sanayiler ise yine bölge içindeki hammaddeleri kullanarak taş-toprağa dayalı sanayiler ve orman ürünleri alt sektörlerine yönelik, sınırlı dış pazara ve ağırlıklı olarak bölge içi pazara üretim yapan kuruluşlardan oluşmaktadır. Ağırlıklı olarak özel sektöre ait kuruluşların faaliyet gösterdiği Ağrı Alt Bölgesinde istihdam edilen toplam nüfusun iller bazındaki dağılımının dengesiz ve oldukça düşük seviyelerde oluşu, üretim altyapılarının ve genel ekonomik koşulların yetersiz olduğunu göstermektedir (Tablo 5. 13). Alt bölge illerinde bulunan önemli sanayi kuruluşlarının yarattığı istihdam, ağırlıklı olarak gıda ile taş-toprağa dayalı sanayilere yöneliktir. Önemli sanayi kuruluşlarının üretim çeşitliliği ve yarattığı toplam istihdam bakımından Ağrı ili bölgede en büyük paya sahipken, ikinci sırayı Kars ili almaktadır (Tablo 5.14). Alt bölgedeki önemli sanayi kuruluşlarının mekansal dağılımı ve yoğunlaştığı alanlar bakımından sırasıyla Ağrı Merkez, Kars Merkez ve Karakoyunlu ilçeleri öne çıkmaktadır. Kars Merkez'de bulunan çimento ve şeker fabrikası; Ağrı Merkez'de bulunan şeker ve özel yem fabrikası; Karakoyunlu'da bulunan gofret-bisküvi fabrikası ile Göle'de bulunan peynir ve yağ fabrikaları bölgenin en önemli sanayi kuruluşlarını oluşturmaktadır. Bu fabrikalar dışında bölge genelinde daha düşük istihdam yaratan ve ağırlıklı olarak tarıma dayalı ürünlerin işlendiği küçük ölçekli fabrikalar ağırlıktadır. Kentsel ve bölgesel gelişme yanında sanayi kuruluşları için altyapı geliştirme aracı olarak da kullanılan OSB ve KSS alanlarının alt bölgedeki varlığı, büyüme merkezlerinin etki alanları içindeki çeşitli ekonomik faaliyetin gelişimini sağlayan sanayilerin belirli kentsel alanlarda yerleşmesi bakımından oldukça önemlidir. Ağrı Alt Bölgesinde yer alan Organize Sanayi Bölgesi (OSB) ve Küçük Sanayi Siteleri (KSS), bölgenin temel sanayi üretiminin yapıldığı alanlar olduklarından, bulundurdukları işyerlerinin kapasiteleri, mekansal dağılımları, üretim çeşitlilikleri ve yarattıkları istihdamın değeri bölge sanayisinin genel yapısını ifade etmektedir. Bölgedeki tek OSB Kars'ta yer alırken, KSS'ler Iğdır dışındaki diğer illerde değişik kapasitelerle faaliyet göstermektedir.

Tablo 5.14 : İllerde Bulunan Önemli Sanayi Kuruluşları (2008)* (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2004, 2005a, 2005b ve 2005c; Kars Valiliği, 2008)

İl Adı	Kuruluş Yeri	Kuruluş Sayısı	Özel Firma Sayısı	Kamu Firma Sayısı	İstihdam edilen nüfus ortalaması	Toplam İstihdam	İlde Sırasıyla Ağırlıklı Alt Sektörler
KARS	Merkez	4	2	2	621	658	Gıda, Çimento, Ayakkabı, Yem
	Sarıkamış	1	1	-	37		
AĞRI	Merkez	8	7	1	1.112	1.178	Gıda, Yem, Ayakkabı, Tekstil, Kireç-Toprak Sanayi
	Doğubeyazıt	3	3	-	40		
	Diyadin	2	2	-	10		
	Patnos	1	1	-	8		
	Eleşkirt	2	2	-	18		
IĞDIR	Tuzluca	1	1	-	50	220	Gıda, Tuğla
	Karakoyunlu	4	4	-	170		
ARDAHAN	Göle	5	5	-	-	250	Gıda
	Hanak	1	1	-	-		
	Çıldır	2	2	-	-		

* İllerin Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüklerince güncellenen veriler kullanılmıştır.

Alt bölge içinde OSB ve KSS'lerin dağılımına bakıldığında, Kars ve Ağrı illerinin -özellikle il merkezlerinin- bölgedeki diğer yerleşim birimlerinden daha fazla üretim ve istihdam kapasitesine sahip oldukları görülmektedir (Tablo 5.15; Tablo 5.16). Kurulu OSB'si bulunmamasına karşın, Ağrı ilinde KSS üretim hacmi diğer illere oranla daha fazla ve ilin bölgedeki toplam istihdamda öne çıkmasını sağlamaktadır (Tablo 5.15). Iğdır ilinde kurulu KSS ve OSB bulunmayışı, bu ildeki üretim yapısının daha çok aile işletmeciliğine dayalı olduğunu göstermektedir. Alt bölge genelinde KSS'lerin yarattığı istihdam ağırlıklı olarak orman ürünleri ve zirai araç-gereç üretimine yönelik gelişmiştir (Tablo 5.15). İmalat dışında, başta otomotiv ve metal sanayileri olmak üzere çeşitli sektörlere yönelik bakım ve onarım faaliyetlerinin toplam istihdam içindeki payları da oldukça fazladır**.** Kars'ta yer alan OSB'de ise faaliyetteki 37 işletmenin yarattığı toplam istihdamın (1050 kişi) %43,2'si gıda ve %16,2'si ağaç ürünleri alt sektörlerinde çalışmaktadır. OSB içindeki gıda alt sektörü üretim payı temel olarak et ve süt ürünlerine dayalı olduğundan, alt bölge tarım ve hayvancılığına dayalı sanayiler için OSB'nin önemli bir mekansal yığılma alanı olduğu söylenebilir. Alt bölgede KSS'lerin mekansal dağılımı bakımından Ağrı Merkez, Kars Merkez, Doğubeyazıt ve Patnos ilçeleri hem faal işletme sayıları hem de sağladıkları istihdam oranıyla öne çıkan yerleşmelerdir (Tablo 5.15).

Tablo 5.15 : Ağrı Alt Bölgesinde Yer Alan KSS'lerin Dağılımı*

İL ADI	KSS Sayısı	Bulunduğu İlçe	Faal İşletme Sayısı	İstihdam Edilen Nüfus	Ağırlıklı İlk 5 Sektör	Toplam İstihdam
KARS	1	Merkez	408	1100	1.Otomotiv-Tamir 2.Ağaç Ürün. 3.Metal 4.Zirai Araç. 5.Diğer	1240
	2	Sarıkamış	41	90	1.Otomotiv- Tamir 2.Sobacılık 3.Zirai Araç Üret. 4.Mobilya 5.Torna-kaynak	
ARDAHAN	1	Merkez	70	150	1.Otomotiv-Tamir 2.Marangoz 3.Metal 4.Mermer 5.Diğer	150
AĞRI	1	Merkez	310	1100	1.Ağaç Ürünleri 2.Metal 3.Oto Tamiri 4.Zirai Araç Üret. 5.Diğer	1725
	2	Doğubeyazıt	100	200	1.Ağaç Ürünleri 2.Oto Tamiri 3.Metal 4.Diğer	
	3	Patnos	110	440	1.Ağaç Ürünleri 2.Zirai Araç Üret. 3.Otomotiv 4.Metal 5.Diğer	

* KSS yönetimlerinden alınan rakamlara göre hazırlanmıştır.

Ağrı Alt Bölgesinin temel sanayi gelişimi, bölgedeki önemli sanayi kuruluşları ve KSS, OSB gibi organize sanayi alanlarındaki toplam sanayi üretimi dikkate alındığında daha net anlaşılacaktır. Bu açıdan bakıldığında, bölgede Kars ve Ağrı illerinin açık bir üstünlüğü mevcutken, bu illeri sırasıyla Ardahan ve Iğdır illeri takip etmektedir (Tablo 5.16). Kars Merkez ilçesi, bölgede hem toplam kuruluş sayısı hem de toplam istihdam üretimi bakımından en büyük paya sahipken; önemli sanayi kuruluşları bakımından bölgede öne çıkan Ağrı Merkez ilçesi ise ikinci en büyük paya sahip yerleşim merkezidir. İl merkezleri dışında Sarıkamış, Doğubeyazıt, Patnos, Karakoyunlu ve Göle ilçeleri sanayi sektöründe payı olan diğer önemli yerleşim merkezleridir (Tablo 5.16). Bu durum, Kars'ı, büyüme merkezi potansiyeli taşıyan yerleşim merkezleri arasında sanayi gelişimi bakımından öne çıkarmaktadır.

Ağrı Alt Bölgesi bütününde istihdam yönünden ağırlık taşıyan alt sektörler gıda, taş-toprağa dayalı sanayiler, makine ve teçhizat üretimi (zirai araç üretimi bu başlık altında yer almaktadır) ve ağaç ürünleri sanayileridir. Bu alt sektörlerin hangi ilçelerde yoğunlaştığına bakıldığında;

1. Gıda sanayi: Ağrı ve Kars Merkez başta olmak üzere, Karakoyunlu ve Göle ilçelerinde yoğunlaşmaktadır. Ağırlıklı olarak Kars OSB'de bulunan et ve süt ürünleri tesisleri, Ağrı ve Kars'ta bulunan kamuya ait şeker fabrikaları ile Karakoyunlu ve Göle'de bulunan süt ve süt ürünlerine dayalı üretim yapan fabrikalar önem taşımaktadır. Hayvansal ürünlerin başında gelen et ve et ürünlerine yönelik alt bölgede üretim yapan kamuya ait tüm fabrikaların özelleştirme yoluyla kapatılmış olmaları, gıda alt sektöründeki istihdamı ve tarıma dayalı bölge ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Ancak tarımsal ürünlere dayalı gıda alt sektörü, bölge içindeki ağırlığını korumaktadır (Tablo 5.14). Özellikle Kars ve Ardahan çevresinde yaygınlaşan kazcılık ve arıcılık faaliyetleri ile Kars'ta başlatılan organik tarım faaliyetleri, gıda sektörü için farklı üretim girdileri sağlayacak niteliktedir.

2. Taş-toprağa dayalı sanayi: Kars Merkez'de yer alan çimento fabrikası dışında, Tuzluca'daki tuğla fabrikası ve Ağrı Merkez'deki tuğla ve kireç fabrikaları bölgedeki önemli taş-toprağa dayalı sanayi kuruluşlarıdır.

3. Makine ve teçhizat sanayi: Yerli sermaye ile ve bölge ihtiyaçlarına dönük yapılan üretim, daha çok Patnos, Ağrı ve Kars Merkez ilçelerinde ve zirai araç imalatında yoğunlaşmıştır.

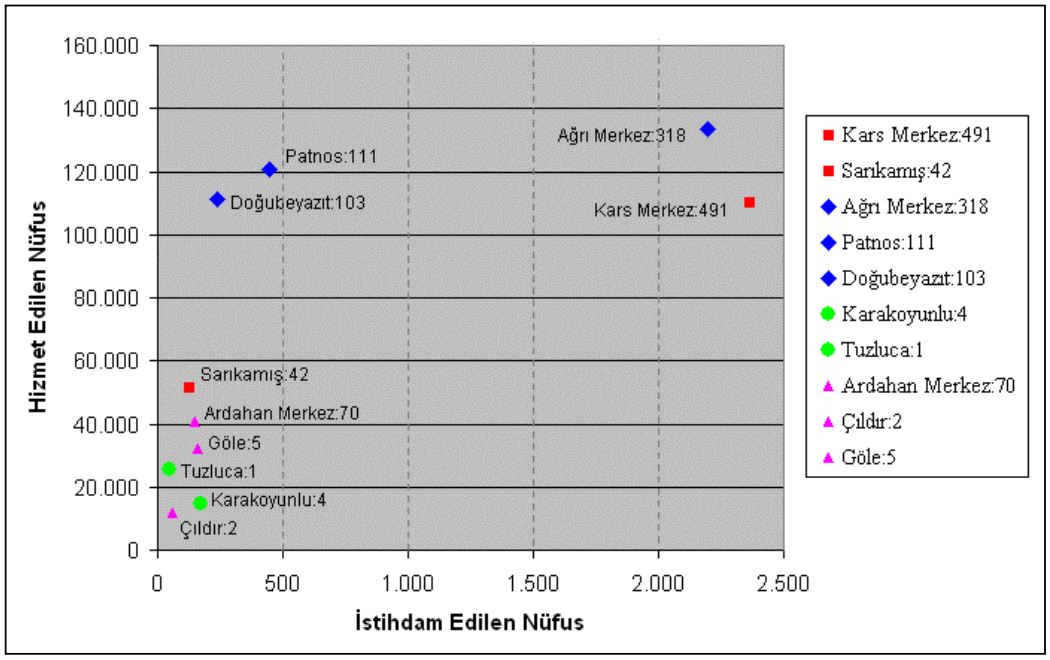
4. Ağaç ürünleri sanayi: Alt bölgede orman varlığı ve hammadde üretimi bakımından sırasıyla Kars ve Ardahan illeri öne çıkarken, orman ürünlerinin imalat sanayindeki payı Kars Merkez, Ağrı Merkez, Doğubeyazıt ve Patnos ilçelerinde yoğunlaşmaktadır. Yüzölçümünün %1'i orman alanı olan Ağrı ilinin bölge üretimindeki büyük payı, bölgedeki kaynakları yoğun olarak kullanması ile açıklanabilir.

Ağrı Alt Bölgesinde ilçe düzeyinde toplam sanayi kuruluş sayıları ve yarattıkları toplam istihdam değeri, hizmet götürülen nüfus değişkeni dikkate alınarak karşılaştırıldığında daha rasyonel bir değerlendirme elde edilebilecektir.

Tablo 5.16 : TRA2 İlçelerinin KSS, OSB ve Önemli Sanayi Kuruluş Yapısı*

Kuruluş Yeri	Kuruluş Sayısı	İstihdam Edilen nüfus	Hizmet Edilen Nüfus	Çalışan Kişi Başına Düşen Hizmet Edilen Nüfus
Kars Merkez	491	2.771	110.443	47
Ağrı Merkez	318	2.212	133.592	61
Karakoyunlu	4	170	14.597	86
Çıldır	2	60	11.901	198
Göle	5	160	32.134	201
Patnos	111	448	120.480	269
Ardahan Merkez	70	150	40.828	272
Hanak	1	30	10.656	355
Sarıkamış	42	127	51.591	406
Doğubeyazıt	103	240	111.299	464
Tuzluca	1	50	25.682	514
Eleşkirt	2	18	40.867	2270
Diyadin	2	10	45.937	4594

* KSS ve OSB yönetimlerinden alınan rakamlar ve illerin Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüklerinden alınan bilgilere göre hazırlanmıştır.

Şekil 5.6 : Ağrı Alt Bölgesinde Toplam Sanayi Kuruluş Sayılarına Göre İstihdam-Hizmet Durumu (2008)

* KSS ve OSB yönetimleri ile Alt bölge illerinin Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüklerinden alınan bilgilere göre hazırlanmıştır.
* 50 kişi ve üzeri istihdam yaratan yerleşim merkezleri baz alınmıştır.
* Yerleşim merkezleri önemli sanayi kuruluşları ile KSS ve OSB bünyesinde yer alan sanayi kuruluşlarına ait toplam kuruluş sayısı bilgilerini barındırmaktadır.

Alt bölgedeki sanayi kuruluşlarının sağladığı istihdam sayısı ile hizmet ettiği nüfus arasındaki ilişki, özellikle 50 ve üzeri sayıda işçi çalıştıran sanayi kuruluşlarının, yoğunlaştığı alanlar ile olan ilişkisinin ortaya konmasını sağlayacaktır. Bu bakımdan;

1) 0-20.000 nüfus kademesi: Kuruluş sayısının ve istihdam edilen nüfusunun fazlalığı, Karakoyunlu ilçesini öne çıkarmıştır (Şekil 5.6). Öte yandan hizmet edilen nüfusları birbirine yakın olduğundan, istihdam edilen kişi başına hizmet edilen nüfus sayısı Karakoyunlu ilçesini üstün kılmaktadır (Tablo 5.16). Bu durum, Iğdır'da bulunan 5 önemli sanayi kuruluşundan 4'ünün Karakoyunlu'da yer alması ile açıklanmaktadır.

2) 21.000-50.000 nüfus kademesi: Bu kademede yer alan ilçelerin kuruluş sayıları ve hizmet sundukları nüfuslar arasında homojen bir ilişki bulunmazken, sadece Göle ilçesi nüfus büyüklüğüne göre fazla istihdam değerine sahiptir (Tablo 5.16; Şekil 5.6). Ardahan Merkez ilçesi bu kademede en yüksek kuruluş sayısına sahip olmasına rağmen, kişi başına hizmet edilen nüfus sayısı bakımından Göle ilçesinin gerisinde kalmaktadır. Tuzluca'daki tek sanayi kuruluşu ise ilçenin bu kademedeki en zayıf sanayi yapısına sahip olduğunu göstermektedir.

3) 51.000-100.000 nüfus kademesi:Alt bölgenin en zayıf olduğu bu kademede yer alan tek ilçe Sarıkamış'tır. İlçede kişi başına hizmet edilen nüfus değeri 406 olup, bölge ortalamasının (252) üzerine çıkmıştır.

4) 101.000-160.000 nüfus kademesi: Alt bölgede en fazla ilçenin bulunduğu bu kademede gerek kuruluş sayısının, gerekse istihdam edilen nüfusun hizmet götürülen nüfusla orantılı değişmediği görülmektedir. Kuruluş sayısı ve istihdam edilen nüfus değeri diğer 3 ilçeden yüksek olan Kars Merkez ilçesinin, hizmet edilen nüfus değerinin diğer ilçelere göre daha düşük olması, sanayi üretimindeki verimlilik bakımından ilçeyi öne çıkarmaktadır (Şekil 5.6). Kuruluş başına düşen istihdam payı bakımından Kars Merkez'den daha avantajlı olan Ağrı Merkez, hizmet ettiği nüfusun fazlalığı ve kuruluş sayısının daha az olmasından dolayı Kars Merkez'den sonra bu kademede en önemli ikinci yerleşim merkezidir. Patnos ilçesi, Kars ve Ağrı Merkez ilçelerine göre daha az kuruluş sayısına sahipken, yüksek bir nüfusa hizmet sunduğu için bu merkezlerin gerisinde kalmakta, ancak yüksek istihdam oranıyla Doğubeyazıt ve Sarıkamış ilçelerinin üzerinde yer almaktadır (Tablo 5.16; Şekil 5.6). Kars Merkez ile birbirine yakın sayıdaki nüfusa hizmet sunan Doğubeyazıt ilçesi ise düşük

istihdam payı ile hizmet oranını düşürmekte ve verimlilik bakımından hem il merkezlerinin hem de Patnos'un gerisinde kalmaktadır (Şekil 5.6).

Sanayinin gelişimi ve mekansal dağılımı bakımından Ağrı Alt Bölgesi genelinde sektörel yapıda olduğu gibi, yoğunlaşmanın il merkezlerinde yaşandığı görülmektedir. Kars ve Ağrı Merkez ilçeleri, bölgedeki temel sanayi üretiminin istihdam edilen ve hizmet sunulan nüfuslar ile olan ilişkisi dikkate alındığında belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır. Bu sonuç, Kars'ın alt bölge içinde imalat sanayinin il GSYH'sı içindeki oranları bakımından %4,1 ile en yüksek paya sahip il, Ağrı'nın ise %1,8 ile en yüksek paya sahip ikinci il olması ile paralellik göstermektedir.

Büyüme merkezlerinin ortaya çıkmasında hareket noktası olarak tanımlanan "sürükleyici sanayilerin" alt bölge içindeki niteliği, sanayi gelişiminin değerlendirilmesi ile mümkün olacaktır. Bölgesel kalkınmada kutuplaşma sürecinin ilk aşaması olan sürükleyici sanayilerin bölgede bir gelişme sağlayabilmesi için, beraberinde mümkün olduğunca çok diğer alt sektörleri de geliştirebilmesi ve çevre alanlarda büyüme etkisi yaratabilmesi gerekmektedir. Bunu sağlayabilmeleri için sanayi alt sektörlerinin sahip oldukları ileri-geri bağlantı etkileri oldukça önemlidir. Bir sanayi kolundaki birimin üretimini, diğer bir birimin girdi olarak kullanması o sanayi kolunun "ileri bağlantı etkisi" olurken; bir sanayi kolundaki birimin diğer bir üretim biriminin ürettiği malları girdi olarak kullanması ise o sanayi kolunun "geri bağlantı etkisi" olarak tanımlanmaktadır (Hirschman, 1965; Akt: Gezici, 1991). İleri bağlantı etkisi güçlü bir alt sektör, ürettiği ürünleri girdi olarak kullanacak çevresindeki diğer sanayi kollarını çekerek dinamik bir ekonomik yapı yaratacağından, öncelikle ileri bağlantı etkisi yüksek sanayilerin yer seçimi daha önemli olmaktadır. Sanayi alt sektörlerinin ileri-geri bağlantı etkilerine göre yer alabileceği koşullar 4 grup altında toplanmıştır:

1. Grup: İleri ve geri bağlantı etkisi yüksek,
2. Grup: Geri bağlantı etkisi yüksek, ileri bağlantı etkisi düşük,
3. Grup: İleri bağlantısı yüksek, geri bağlantı etkisi düşük,
4. Grup: İleri ve geri bağlantı etkisi düşük (Dinler, 1994; Eraydın, 1979; Akt: Gezici, 1991).

Ağrı Alt Bölgesindeki tüm sanayi alt sektörleri içinde sağladıkları istihdam, hizmet ettikleri nüfus ve kuruluş sayılarına göre öne çıkan alt sektörlerin hangi ileri-geri bağlantı grubunda incelenmesi gerektiği belirlenmiştir. Buna göre alt sektörlerin gruplara dağılımı:

1. Gıda ürünleri sanayi - 4. Grup
2. Taş-toprağa dayalı sanayi - 2. Grup
3. Makine ve teçhizat sanayi - 2. Grup
4. Ağaç ürünleri sanayi - 2. Grup

şeklindedir. Gıda ürünleri sanayi, ileri ve geri bağlantıları düşük grupta yer almasına rağmen, bölge içinde nitelikli işgücü, yerel kaynaklar, hammadde ve sermaye gibi üretim faktörlerini diğer alt sektörlere göre daha kolay bir araya getirebilecektir. Alt bölgenin geçmişten buyana temel ekonomisinin tarıma dayalı olması, tarımsal üretime yönelik düşünüldüğünde gıda alt sektörü için itici bir güç oluşturacaktır. Öte yandan alt bölgede hammadde sağlama kolaylığı bulunan taş ve toprağa dayalı sanayiler, yeni teknolojilerin benimsenmesi ile bölgesel gelişmeye katkıda bulunabilecektir. Tarımda makineleşmenin ve modern üretim tekniklerinin benimsenmesi ile bu alana yönelik makine ve teçhizat sanayinin bölgesel payını arttıracağı da düşünülmektedir.

Ağrı Alt Bölgesinde, büyüme merkezlerinin oluşumuna yönelik sanayi sektörünün gelişimi ve mevcut yapısı oldukça önemlidir. İşgücünün sektörel gelişim süreci konusunda il ve ilçe düzeyindeki verilerin yetersizliğine rağmen, mevcut ve yakın zamanlı göstergelere bakıldığında, en önemli sektör olan tarımın hala etkinliğini koruduğu görülmektedir. Bölge ekonomisinin temel ayağı olan tarımın, bölge sanayisi için de gerekli ve önemli girdi oluşturduğu düşünüldüğünde, tarıma dayalı sanayiler ile tarımsal ürünleri girdi olarak kullanan sanayilerin varlığı oldukça önemlidir.

Bölgede sanayi altyapısına yönelik güncel veri eksikliği ve alt sektörlere ait istihdam ve üretim kapasitelerinin mevsime bağlı olarak değişebilmesi, alt bölgede en düşük sektörel payın sanayi alanında olduğu düşünüldüğünde bölgede sürükleyici sanayilerin yer seçimini zorlaştırmaktadır. Etkin bir sürükleyicilik niteliği için bölgenin sosyo-ekonomik göstergelere dayalı gelişme yapısının irdelenmesi, gelişmenin daha bütüncül analizini sağlayacağı için oldukça önemlidir.

5.2.3. Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Yapısı

Yerleşim birimlerinin gelişmişlik durumlarını, ülke ve bölge içindeki yerlerini ifade eden temel sosyal ve ekonomik göstergelere dayalı yapılan değerlendirmeler, daha gerçekçi ve bütüncül görebilmeyi sağlaması bakımından oldukça önemlidir. Sektörel ve sosyo-kültürel anlamda kapsamlı veri yetersizliğini belirli oranda kapatacak olan bu değerlendirmeler, hem bölge ölçeğinde hem de alt ölçekte irdelenecektir.

DPT tarafından 2003 yılında tamamlanan sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasına göre 26 Düzey 2 bölgesi içinde sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması bakımından 25. sırada yer alan Ağrı Alt Bölgesi illerinden Kars, 81 il içinde 67. sırada yer alarak bölge içinde en gelişmiş il konumundadır. Kars'ı sırasıyla Iğdır ve Ardahan illeri takip ederken, sektörel ve sanayi gelişimi bakımından bölge içinde öne çıkan Ağrı ili ise son sırada yer almaktadır (Tablo 5.17).

Tablo 5.17 : Ağrı Alt Bölgesi ve İllerinin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralamaları, 2003 (DPT, 2003)

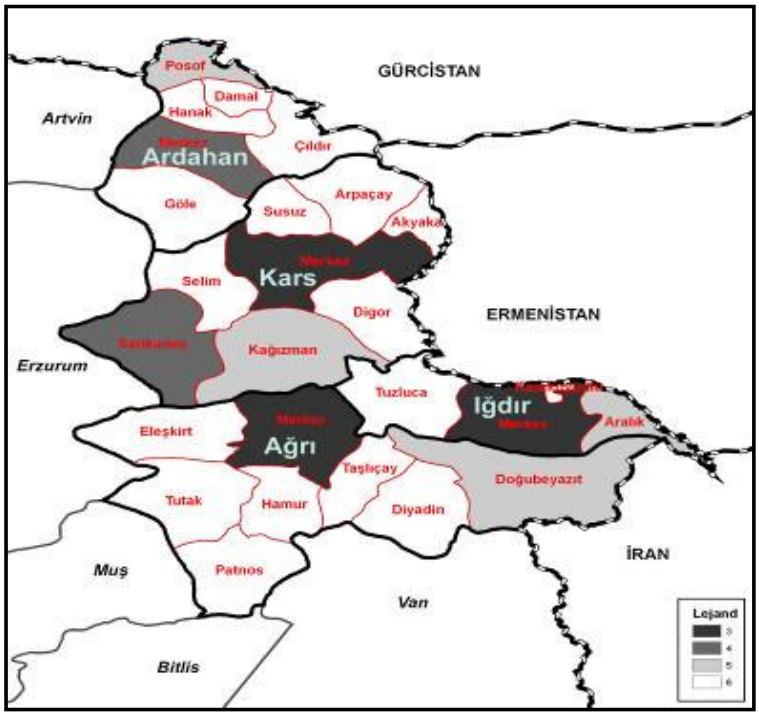
İBBS-Düzey 2 (26 bölge içinde)	Sıra	İBBS-Düzey 3 (81 il içinde)	Sıra
Ağrı Alt Bölgesi	25	Kars	67
		Iğdır	69
		Ardahan	74
		Ağrı	80

DPT tarafından 2004 yılında yapılan benzer bir çalışmada, Türkiye'deki 872 ilçe - İstanbul, Ankara ve İzmir hariç tutularak- temel göstergelere dayalı sosyo-ekonomik gelişmişlik durumlarına göre en gelişmiş 1. gruptan, en az gelişmiş 6. gruba kadar sınıflandırılmıştır (DPT, 2004). Ağrı Alt Bölgesi ilçeleri içinde en gelişmiş ilçeler olarak karşımıza çıkan merkez ilçelerinin, bu çalışma kapsamında ancak 3. grupta yer alabildiği ve bölgede yer alan 26 ilçeden 21'inin 5. ve çoğunlukla da 6. grupta yer aldığı tespit edilmiştir. Ağrı Alt Bölgesi içinde en iyi gelişmişlik derecesine sahip Kars Merkez ile ikinci sıradaki Iğdır Merkez ilçelerini, sırasıyla Ardahan Merkez ve Sarıkamış ilçeleri izlemektedir (Tablo 5.18; Şekil 5.7). DPT tarafından il merkezleri arasında yapılan sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında ise 81 il merkezi içerisinde 80. sırada yer alan Ardahan, Ağrı Alt Bölgesi içinde en geri kalmış il merkezidir. Gelişmişlik bakımından belirlenen 6 kademeli yapı içinde 3. derecede yer alan Kars, il merkezleri sıralamasında 70. sırada yer alarak ilçeler seviyesinde olduğu gibi bölge içinde sosyo-ekonomik bakımdan öne çıkan yerleşim merkezidir (Tablo 5.18).

Tablo 5.18 : Ağrı Alt Bölgesinde Merkez İlçelerin 81 İl ve 872 İlçe İçerisindeki Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Durumu (DPT, 2004)

	81 İL MERKEZİ İÇİNDE	872 İLÇE İÇİNDE	GELİŞMİŞLİK GRUBU
Kars Merkez	70	189	3
Iğdır Merkez	75	334	3
Ağrı Merkez	79	352	3
Ardahan Merkez	80	486	4

Ağrı Alt Bölgesinde yer alan ilçelerin kentsel nüfus gelişimleri incelendiğinde, sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasındaki konumları ve dahil oldukları gelişmişlik grupları ile kentsel nüfus yapılarındaki değişim arasında belirgin bir paralellik görülmemektedir (Tablo 5.10, Tablo 5.19). Alt bölge içinde toplam ve kentsel nüfus gelişimleri bakımından birçok kez ön plana çıkan Patnos, Doğubeyazıt ve Kağızman ilçelerinin, sosyo-ekonomik analizlerde düşük derecelere sahip olmaları, bölgedeki kentleşme olgusunun, belirli bir sosyo-ekonomik yapı desteğiyle değil, yoğun bir nüfus birikimiyle geliştiği yönünde fikir vermektedir. Sarıkamış'ın kentsel nüfus gelişimi bakımından orta derecede öneme sahip bir ilçe görünümündeyken, sosyo-ekonomik göstergelere bakıldığında, merkez ilçelerden sonra gelen en gelişmiş ilçelerden biri olması, bu fikri güçlü kılmaktadır (Tablo 5.10, Tablo 5.19; Şekil 5.7).

Şekil 5.7 : İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Grupları

Tablo 5.19 : Ağrı Alt Bölgesi İlçelerinin, Türkiye'deki 872 İlçe İçerisindeki Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Durumu (DPT, 2004)

İL	İLÇE	872 İLÇE İÇİNDE GELİŞMİŞLİK SIRASI	GELİŞMİŞLİK GRUBU
AĞRI	**Merkez**	**352**	**3**
	Diyadin	867	6
	Doğubeyazıt	743	5
	Eleşkirt	813	6
	Hamur	863	6
	Patnos	805	6
	Taşlıçay	843	6
	Tutak	842	6
KARS	**Merkez**	**189**	**3**
	Akyaka	766	6
	Arpaçay	807	6
	Digor	839	6
	Kağızman	716	5
	Sarıkamış	**595**	**4**
	Selim	791	6
	Susuz	799	6
ARDAHAN	**Merkez**	**486**	**4**
	Çıldır	769	6
	Damal	795	6
	Göle	759	6
	Hanak	784	6
	Posof	697	5
IĞDIR	**Merkez**	**334**	**3**
	Aralık	677	5
	Karakoyunlu	762	6
	Tuzluca	798	6

5.3. Ağrı Alt Bölgesinde Büyüme Merkezi Niteliği Gösteren İlçeler ve Kars'ın Büyüme Kutbu Olabilirliği

Ağrı Alt Bölgesinde bölgesel kalkınmanın sağlanabilmesi için gerekli bölgesel büyüme merkezleri, alt bölgede gelişme niteliği gösteren yerleşmeler (ilçeler) olarak değerlendirilmiştir. Büyüme merkezlerinin belirlenmesinde ilçe bazındaki alt bölge yerleşmelerinin kentleşme özellikleri, işgücünün sektörlere dağılımı, sanayi gelişimi ve sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamaları dikkate alınmıştır. Bu kriterlere göre yerleşmelerin sahip oldukları değerlerin yer aldığı "sıralama yöntemi"ne başvurularak, karşılaştırmalı değerlendirme ile sonuca gidilmeye çalışılmıştır. Buna göre her bir kriter için en yüksek değere sahip yerleşme ilk sırada yer almaktadır. Sıralama yönteminde kentleşme kriteri için kentleşme oranı ve kentsel nüfus

değerleri; sektörel yapı için işgücünün sektörlere dağılım oranları; sanayi gelişimi kriteri için sanayi kuruluş sayıları; sosyo-ekonomik gelişme kriteri içinse, ilçeler düzeyindeki gelişmişlik sıralaması kullanılmıştır (Tablo 5.20). Kentsel nüfusa (5000 ve üzeri nüfusu olan) sahip olmayan ilçeler bu sıralamada yer almamışlardır. Selim ilçesi 2007'de kentsel nüfusa sahip olduğundan kentleşme hızı belirlenememiş ve sıralamaya alınmamıştır. Sıralamaya girmeyen diğer ilçelerden Hamur, Susuz ve Hanak dışındaki 7 ilçenin sınır yerleşmeleri olması ise beklenen bir durumdur. Sonuçta, büyüme merkezi potansiyeli gösteren ilçeler gerek nüfus ve kentleşme yapıları, gerekse sektörel özellikleri ve sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyleri dikkate alınarak sıralama yöntemi üzerinden değerlendirildiğinde, aşağıdaki sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

1. Kars Merkez ilçesi, tarih boyunca sahip olduğu önemini koruyarak, Ardahan ile Iğdır ilçelerinin il olmasından sonra da geleneksel merkezilik etkisini sürdürmüş ancak verdiği göç ile kentsel nüfus ve kentleşme oranı bakımından Ağrı Merkez ilçesinden sonra ikinci sırada yer almıştır. Sanayi kuruluş sayısı ve sanayinin sektörel payı bakımından alt bölge içinde aldığı pay Kars'ın bölge sanayindeki önemini koruduğunu göstermektedir. Hizmet sektöründen aldığı pay da bu durumu desteklemektedir. Bir sınır ili olmasına ve sınır ötesi ilişkileri kapalı olmasına rağmen, yakında tamamlanacak olan Kars-Tiflis Demiryolu Projesi ile, kapalı sınır etkisinin olumsuz etkilerinin azalacağı öngörülmektedir. Ayrıca alt bölgede doğalgaz kullanımına geçişin sağlandığı tek il olması, Kafkas Üniversite'sinin sanayiye AR-GE hizmeti sunabilecek kurumsal altyapı ve istihdam yaratma imkanlarının varlığı, bölgenin uluslar arası havaalanına ve tek demiryolu bağlantısına sahip olması Kars'ı yatırımlar için diğer yerleşmelere göre daha cazip kılmaktadır. Sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasındaki yerine bakıldığında ise, Kars'ın sürükleyici ve tamamlayıcı ekonomiler için diğer ilçelere göre daha elverişli bir yatırım ortamı sağlayabileceği söylenebilir.

2. Ağrı Merkez ilçesi, kentsel nüfus bakımından alt bölgede ilk sırada yer almasına rağmen, hizmet ettiği nüfusun fazlalığına oranla düşük sanayi kuruluş sayısı ve hizmet sunumu ile sıralamada Kars Merkez'den sonra ikinci sıradadır. Sosyo ekonomik açıdan Iğdır Merkez ilçesinin altında kalmasına rağmen, tarihsel il merkezi oluşu ve sanayi gelişimi Ağrı'yı avantajlı kılmıştır. Yakında faaliyete geçecek

üniversitenin ve kurulacak OSB'nin etkisiyle, sanayi alanındaki gelişmelerin daha da hızlanacağı öngörülmektedir. İlçede var olan ulusal havaalanı da erişilebilirliği arttırdığı için önemli bir diğer avantaj olarak değerlendirilebilir. KSS'ye dayalı sanayi yapısı, barındırdığı çeşitli alt sektörlerle alt bölge için tamamlayıcı sektör ihtiyacı için önemli bir potansiyel taşımaktadır. Erzurum'dan gelen ve İran'a uzanan transit karayolu aksının sunduğu olanaklar ile gelişme daha da kolay sağlanacaktır.

3. Iğdır Merkez ise, bölgede tarla tarımının ve meyve-sebze üretiminin yapılabildiği en uygun iklim ve arazi koşullarına sahip olduğu için bölgedeki sürükleyici sektörün çekim alanındaki en önemli tamamlayıcı merkez niteliği taşımaktadır. Sanayi kuruluşu bakımından gelişmemiş olması ilçeyi Ağrı'dan sonra 3. önemli yerleşim merkezi yapmaktadır. Ancak sosyo-ekonomik gelişmişlik yapısı, Iğdır'ı Kars'tan sonra bölgede ikinci sıraya koymuştur. Alansal bakımından bölgedeki en küçük il olmasına rağmen, kentleşme eğilimlerinin dengeli oluşu, İran ile olan sınır ticareti ve bölgedeki en gelişmiş iki merkez olan Kars ve Ağrı Merkez ilçeleri arasında yer alması, iki yönlü bir gelişim imkanı sunmaktadır. İleride bölgedeki büyüme merkezi niteliği taşıyan yerleşmeler ile "yarışan merkezler" olarak rekabet ortamı yaratabilecek niteliklere sahiptir.

4. Doğubeyazıt ilçesi ise bölgede toplam ve kentsel nüfus bakımından ön plana çıkan ve sınır ticareti ve taşımacılık alanlarında en avantajlı ilçe konumundadır. Sanayi kuruluş sayısı, merkez ilçelerden sonra en fazla olmasına rağmen hizmet ettiği nüfusun fazlalığı ve sosyo-ekonomik gelişmişlik yapısı ilçenin, Iğdır Merkez ilçesinden sonra gelmesine neden olmuştur. Yüksek hizmet sektörü payı ilçeye, çevresindeki tarım ürünlerinin pazarlanacağı bir merkez niteliği kazandırmaktadır.

5. Bu ilçelerden sonra farklı alanlarda gelişme eğilimi gösteren ilçelerden Sarıkamış Kış Turizm Merkezi, Patnos ve Göle ise tarım ve hayvancılığa dayalı üretim ve sektörel yapılarıyla öncelikli olarak "kırsal merkez" niteliği taşımaktadırlar. Üretime dönük yeterli altyapısı olmayan Eleşkirt ise, Ağrı Merkez ilçesine komşu oluşu, verimli tarım toprakları ve Ağrı-Erzurum arasındaki ana karayolu güzergahı üzerinde yer almasından dolayı alternatif bir diğer kırsal merkez niteliği taşımaktadır.

Tablo 5.20 : Ağrı Alt Bölgesinde Kentsel Yerleşmelere Yönelik Sıralama Tablosu

Sıra	İlçe	Kentleşme Oranı %	İlçe	Kent Nüfusu	İlçe	Sanayi Kuruluş Sayısı	İlçe	Sanayi Sektörü %	İlçe	Hizmet Sektörü %	İlçe	872 ilçe içindeki gelişmişlik sırası
1	**Ağrı M.**	**73,2**	**Ağrı M.**	**97.839**	**Kars M.**	**491**	**Kars M.**	**4,7**	**Kars M.**	**47,8**	**Kars M.**	**189**
2	Kars M.	69,7	Kars M.	76.992	Ağrı M.	318	Ağrı M.	3,8	Ağrı M.	38,6	Iğdır M.	334
3	Iğdır M.	63,6	Iğdır M.	75.927	Patnos	111	Iğdır M.	2,7	Doğubeyazıt	36,0	Ağrı M.	352
4	Doğubeyazıt	62,4	Doğubeyazıt	69.414	Doğubeyazıt	103	Tuzluca	1,9	Sarıkamış	35,6	Ardahan M.	486
5	Patnos	55,7	Patnos	67.121	Ardahan M.	70	Sarıkamış	1,7	Iğdır M.	34,9	Sarıkamış	595
6	Kağızman	45,5	Kağızman	23.012	Sarıkamış	42	Ardahan M.	1,5	Kağızman	31,2	Aralık	677
7	Tuzluca	43,8	Diyadin	18.990	Göle	5	Doğubeyazıt	1,3	Ardahan M.	29,3	Kağızman	716
8	Ardahan M.	42,7	Sarıkamış	17.915	Eleşkirt	2	Kağızman	1,3	Aralık	28,8	Doğubeyazıt	743
9	Diyadin	41,3	Ardahan M.	17.446	Diyadin	2	Eleşkirt	0,9	Tuzluca	22,7	Göle	759
10	Sarıkamış	34,7	Tuzluca	11.239	Tuzluca	1	Göle	0,9	Patnos	21,6	Tuzluca	798
11	Aralık	32,7	Eleşkirt	11.194	-	-	Patnos	0,9	Göle	19,9	Patnos	805
12	Taşlıçay	29,8	Göle	7.438	-	-	Taşlıçay	0,8	Eleşkirt	18,5	Eleşkirt	813
13	Eleşkirt	27,4	Aralık	7.239	-	-	Aralık	0,7	Taşlıçay	14,4	Tutak	842
14	Göle	23,1	Tutak	7.172	-	-	Diyadin	0,5	Diyadin	12,4	Taşlıçay	843
15	Tutak	21,6	Taşlıçay	6.768	-	-	Tutak	0,5	Tutak	12,0	Diyadin	867

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu bölümde, çok merkezli bölgesel planlama amacında bölgeler arası farklılıkların giderilmesinde büyüme merkezlerinin geliştirilmesi ile birlikte gerekli kalkınmanın sağlanmasına yönelik Ağrı Alt Bölgesi ve bu bölge içinde bir büyüme kutbu olarak gelişmesi öngörülen Kars'ın temel değerlendirmesi yapılmaktadır.

Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de öncelikle belirli kentsel alanların aşırı yığılmalarla karşı karşıya kalması, diğer yandan bölgesel ölçekte beliren önemli sosyo-ekonomik farklılıklar ve bu sorunların kendi hallerine bırakıldıklarında azalma eğiliminde olmadıkları gerçeği, bölgesel planlama alanında birtakım çözüm yaklaşımlarının geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Birbiriyle bu noktada birleşen çok merkezlilik ve büyüme merkezi yaklaşımlarının bölgesel ölçekte ele alınış biçimleri ve uygulama alanındaki deneyimler, Türkiye için son derece yararlı açılımlar sağlamıştır. Bölgesel kalkınmada politika aracı olarak çok merkezlilik yaklaşımından hareketle büyüme merkezleri yaratarak, ekonomik yığılma ile sağlanan büyümenin etki alanı boyunca yayılması ile çevresini beslediği bir kalkınma eyleminin, geri kalmış bölgeler için önemi anlaşılmıştır.

Ülkemizde ulusal politikaların ve planlama kararlarının yeterince uygulamaya geçirilememesinin temel sebepleri arasında gösterilen bölgesel ölçekte işlevsel altyapı ve organizasyonel aktörlerin olmayışı sorunu, beraberinde getirdiği çeşitli tartışmalara rağmen, İstatistiksel Bölge Birimi Sınıflandırması ve Bölgesel Kalkınma Ajansları üzerinden çözülmeye çalışılmaktadır. Bu temel politika araçlarını Avrupa Birliği ülkelerinin başarıyla kullanmaları ve temel Birlik politikalarından biri olarak bölgesel çalışmalarda gerekli kılması, Türkiye'de de benimsenmiştir. Böylece, bölgesel farklılıkların çözümüne yönelik elverişli bir altyapı ve uygulamaya dönük yapısal ortam oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu yeni bölgesel planlama yapılanmasıyla Türkiye'de özellikle geri kalmış bölgelerin kalkınmasında, belirli büyüme merkezleri geliştirme ve bu politikanın mekansal anlamda çok merkezlilikten besleneceği bir üst politikanın geliştirilmesi yaklaşımı, bu tezin temel dayanağını oluşturmuştur.

Büyüme merkezi esaslı yaklaşımlar mekanı ve mekanla ilişkili etkileri çok boyutlu ve belirli bir nedensellik içinde tam olarak analiz edememiş olsalar da, özellikle esnek yapısı ve başarıya ulaşmış örnek uygulama deneyimlerinden elde edilen sonuçlar göz önüne alındığında, günümüz için hala geçerliliğini koruyan en önemli kuramsal yaklaşımlardan biridir. Büyüme merkezi geliştirme uygulamalarının Türkiye için önemi, öncelikli olarak geri kalmış bölgelerde, belirli büyüme merkezleri ve kutuplaşma süreçleriyle bölgeler arası dengesizliklerin azaltılması ve gelişmiş kentsel alanlara geri kalmış bölgelerden akan üretim faktörlerinin bu bölgelerde kalmasını sağlayarak, dolaylı bir şekilde aşırı kentsel yığılmaların önlenebilmesi fırsatlarını yaratabilecek olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu nedenle gelişme potansiyelleri olmasına rağmen bugün hala Türkiye'de geri kalmış bölgelerin başında gelen Ağrı Alt Bölgesinde büyüme merkezi gelişebilme potansiyelinin değerlendirilmesi ve Kars'ın bu bölge içinde büyüme kutbu olabilirliği sınanmaya çalışılmıştır. Öncelikle geçmiş vizyonların aksine günümüz ulusal kalkınma politikalarının benimsediği coğrafi dezavantajlarına rağmen içsel dinamikleri harekete geçirildiğinde yerel potansiyelleri ile büyüme yaratılabilecek alanlara yönelik kalkınma politikalarının Ağrı Alt Bölgesi için önemi vurgulanmıştır. Komşu alt bölgeler ve içinde bulunduğu üst bölge birimleri ile birlikte değerlendirildiğinde Ağrı Alt Bölgesinin bölgesel kalkınmaya en fazla ihtiyaç duyan bölgelerden biri olduğu açıkça sergilenmiştir. Günümüzde de varlığını sürdüren bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının, kalkınmasının önündeki en büyük engel olduğu bölgelerin başında gelmesi, Ağrı Alt Bölgesinin bölgesel önemini ön plana çıkararak çok merkezli bölgesel kalkınma çerçevesinde bölgesel büyüme merkezlerinin değerlendirilmesini gerektirmiştir. Bu nedenle, geçmiş ve mevcut durum analizi, kentleşme, işgücünün sektörel yapısı, sanayi gelişimi ve sosyo-ekonomik gelişmişlik kriterleri kullanılarak alt bölgenin büyüme merkezleri bakımından genel yapısının kapsamlı bir değerlendirmesi yapılmıştır. Bölgede büyüme merkezlerinin gelişebileceği yerleşim alanları olarak kentsel nüfus yapısına sahip ilçe yerleşmelerine dikkat çekilmiş ve ağırlıklı olarak analizler ilçeler bazında ele alınmıştır.

Ağrı Alt Bölgesinde ilçelerin geçmişten bugüne göstermiş oldukları gelişme eğilimleri ve büyüme potansiyellerinin incelenmesiyle elde edilen sonuçlar ve bunlara bağlı öneriler, gerek Kars'ın alt bölge içindeki büyüme kutbu-merkezi

olabilirliği gerekse diğer alternatif büyüme merkezleri bakımından aşağıdaki şekilde değerlendirilmiştir:

1. Ağrı Alt Bölgesinde görülen bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının giderilmesi için gerekli bölgesel planlama yaklaşımında, Kars ve Ağrı Merkez ilçelerinin farklı niteliklerde bölgesel büyüme merkezi olma potansiyeli taşıdığı; Iğdır Merkez ilçesinin ise yakın gelecekte bu iki yerleşme ile yarışabilen bir bölgesel büyüme merkezi olma niteliği gösterdiği ortaya çıkmaktadır.

2. Kentsel nüfus oranı bakımından Ağrı ve Iğdır illerinin gerisinde kalmasına rağmen Kars, işgücünün sektörlere dağılımında, kentsel alandaki sanayi gelişimi ve sosyo-ekonomik gelişmişlik yapısı bakımından alt bölge içinde en önemli büyüme merkezi alternatifi olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, tezin ana hipotezi olan "Ağrı Alt Bölgesinde Kars'ın büyüme kutbu olabileceği" ifadesini de doğrulamaktadır. Öte yandan, az gelişmiş bir bölge olan Ağrı Alt Bölgesinde bölgesel gelişme potansiyeli gösteren yerleşmelerin başında gelen Kars, Nichols'un ifade ettiği "planlanmış büyüme kutbu" şeklinde ele alınmalıdır.

3. Büyüme merkezlerinde beklenen gelişmeyi sağlaması öngörülen sanayi, bölgenin yerel girdilerini kullanan gıda sanayidir. Taş-toprağa dayalı sanayi ve ağaç ürünleri sanayi, ileri ve geri bağlantıları dikkate alındığında gıda sanayinden daha avantajlı olmasına rağmen, yerel girdiler ve yatırım koşulları bakımından öncü sektörü tamamlayıcı nitelikte ele alınmalı ve bölgeye yapacakları katkı, büyüme merkezlerinin gelişimi açısından inceleme konusu olarak düşünülmelidir.

4. Büyüme merkezi olarak öngörülen alanlarda alt bölge ekonomisinin temelini oluşturan tarım sektörü yanında turizm alt sektörünün de bölge dışı yatırımları çekme ve yerel üretim faktörlerinin faaliyete geçmesini sağlayarak diğer alt sektörler üzerinde canlandırıcı rol oynayabilmesi, bütüncül bir yaklaşımla ele alınmalıdır. Bölgesel gelişim için büyüme merkezlerinin işlevlerini yerine getirebilmesi tek başına sanayi kollarının yoğunlaşması ile sağlanamayacağından, doğal ve kültürel kaynakların turizme dönük çekicilikleri kullanılarak, kentsel ve kırsal ekonomik faaliyetlerin çeşitliliğinin arttırılması söz konusudur. Bu durumda bölge içinde elde edilen gelirin yine bölge içindeki yeni yatırımlara dönüştürülmesi sağlanarak, bölgenin gelişmesinde tamamlayıcı bir etki yaratılabilir.

5. Perroux'un, gelişmenin başladığı alanlarda yeniliklere uyum sağlama eğiliminin büyümeyi sağlayacağı savı, Ağrı Alt Bölgesindeki kırsal yaşam kültürü ve geleneksel yapı dikkate alındığında, bölgenin bu yapısının gelişmenin önünde bir engel olarak değerlendirilebilir. Ancak Rus hakimiyeti döneminde (1878-1918) başta tarım ve hayvancılık olmak üzere çeşitli üretim alanlarında ve sosyo-kültürel kent yaşamında karşılaştığı yeniliklerin günümüzdeki yansımaları, Kars'ın bugünkü sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyini de ortaya koymaktadır. Bu durum bölgesel büyümenin getireceği yeniliklere karşı yerel entegrasyonun sağlanması ve yenilikler için elverişli bir yatırım ortamının asgari düzeyde yaratılmasını sağlayarak büyümeyi destekleyecektir.

6. Bölgesel planlama alanında kalkınmaya dönük yeni eğilimlerin bölge ölçeğinde rekabete dayalı, teknolojik ilerlemelerden beslenen buluşçuluk kabiliyetini öne çıkarması, Ağrı Alt Bölgesinin az gelişmiş mevcut yapısı ve önemli ölçüde kırsal nüfus-üretim yapısı barındıran yerleşmelerinde gelişmeyi frenleyici bir etki yaratabilecektir. Bu nedenle Kars'ın büyüme kutbu-merkezi olarak alt bölgedeki en önemli rolü, diğer illere göre üstün sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyinden hareketle, bölgesel gelişme alanında rekabet edebilirliğin sağlanması olmalıdır. Kentin yerel girişimcilik kabiliyeti; kamu, özel ve gönüllü sektör kuruluşlarından oluşan yerel kurumlarının belirli stratejiler ve politikalar doğrultusunda organize olabilme yeteneği, yerel ekonomik gelişme sürecini hızlandıracağı için oldukça önemlidir. Kars'ta yer alan üniversite, OSB, uluslar arası hava alanı, Kafkasya'ya uzanacak olan demiryolu bağlantısı ve doğalgaz enerjisinin kent içinde kullanıma başlanması, bu süreçte kentin öncülüğünü destekleyen mevcut potansiyeller olarak kabul edilmektedir.

7. Hazar Denizi enerjilerinin ve ulaşım koridorlarının birinci derece etki alanında olan bölge, sınır ötesi ilişkilerin doğru analizi ile Kafkasya'ya uzanabilen daha etkin bir bölgesel kalkınma yolu izleyebilecektir.

Ağrı Alt Bölgesinde gelişimi önerilen Kars ve diğer büyüme merkezlerinin Hermansen'in tipolojisine göre sahip olduğu özellikler şu şekilde sıralanabilir:

1. Şekil: Ağrı Alt Bölgesinde bölgesel gelişmenin şekilsel yapısı, öncü sanayilerin seçimi ve bunların yanında seçilmiş alanlarda yatırımların yoğunlaştırılması şeklinde gelişen, büyüme kutbundan büyüme merkezine dönüşen bir büyüme süreci için

yeterli görülmüştür. Alt bölge için bölgesel gelişmeyi sağlayıcı şekilsel yapı, seçilen öncü sanayi ve bunun alt/yardımcı sektörler ile beslenebileceği bir süreçle ele alınmalıdır.

2. Fonksiyon: Büyüme merkezlerinin temel fonksiyonu bölgenin yerel kaynak ve potansiyellerinin içsel kalkınmaya dönük üretim yapılarıyla buluşmasını sağlayarak, gelişmiş diğer bölgeler ile olan farklılıkların azaltılmasını ve insan kaynakları, yerel sermaye, hammadde gibi üretim faktörlerinin bölge dışına kaçışını önlemek olacaktır.

3. Düzey: Yatırımların yoğunlaşacağı merkezler, nüfusu 100.000'in üzerinde ve orta büyüklükteki yerleşmeler olacaktır. Mevcut yerleşim düzeylerine bakıldığında öncü kent olarak merkezi planlama yönetimince belirlenmiş (İBBS'na göre) olan Ağrı ilinin, diğer iller ile birlikte değerlendirildiği temel göstergelere dayalı analiz sonuçları dikkate alındığında, Kars'ın bölgede öncü kent olarak belirlenmesi uygun bulunmuştur. Gelecekte kurulması ve bölgesel politikaların uygulanması aşamasında en önemli kurumsal araçlardan biri olan BKA'nın Kars'ta yapılandırılması, tezin ana hipotezi ile paralellik göstermekte ve hipotezi doğrulamaktadır.

4. Strateji: Mevcut yerleşme sistemine dayalı bir gelişme stratejisi kabul edilmiştir. Bu kabulde bölgenin sahip olduğu sosyo-ekonomik gelişme süreci ve diğer analiz sonuçları belirleyici olmuştur. Bu nedenle mevcut yapı ve eğilimler bakımından gelişme potansiyeli taşıyan yerleşmelerin bölgede büyüme merkezi olarak düşünülmesi bir kalkınma stratejisi olarak önerilmektedir. Mevcut yerleşme yapısının yerine gelişmeyi başlatmak için başka merkezlerin yaratılmasını ifade eden aktif stratejinin benimsenmemesi, yeni kentsel alanların ve büyüme merkezlerinin yaratılması için gerekli tüm yatırım harcamalarının mevcut kentsel yerleşmelerin gelişimi için değerlendirilebilmesinin, bu bölge için önemli bir kalkınma stratejisi olduğu düşünülmektedir. Bu strateji ile, sınırlı imkanlara sahip bölgede büyüme merkezlerinin işlevsel olabilmesi ve gelişmeyi etki alanı boyunca yayabilmesi mümkün olabilecektir.

Tezin genel çerçevesini belirleyen bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının Ağrı Alt Bölgesi üzerinden yapılan kapsamlı analiz ve değerlendirmeleri ile ortaya çıkan sonuçlar, çalışmanın temel hipotezi ile paralellik göstermekte ve Kars'a büyüme kutbu işlevine sahip olabilme imkanı kazandırmaktadır.

Sonuçta, Türkiye'de bugün var olan bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarına dayalı sorunlar, Ağrı Alt Bölgesi ve kalkınma ihtiyacı duyan benzer bölgelere yönelik somut politikalar üretilmedikçe, sadece yeni geri kalmış bölgeleri değil, giderek daha kontrolsüz kentsel yığılmaların yaşandığı bir süreci yaratmaya devam edecektir.

KAYNAKLAR

Altay K., İ., 2005. Avrupa Mekansal Gelişme Perspektifi 'nde (ESDP) Kırsal Alan Politikaları, *7. Kırsal Alan Semineri,* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, İstanbul, Nisan.

Atalık, G., 1989. Bölge Planlamasına Giriş, İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası, İstanbul.

Bal, E., 2007. Küresel Rekabette Yeni Yerel Duraklar: Kalkınma Ajansları, *12. Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi,* İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 25-26 Ekim, s. 165-171.

Can, E.; Saylan, S. ve Köseoğlu, D., 2007. Türkiye 'de Bölgesel Kalkınma Politikası Olarak Kalkınma Ajanslarının Rolü ve Önemi, *12. Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi,* İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 25-26 Ekim, s. 149-156.

Chamat, O., 2006. Towards a Polycentric Europe, Polymetrex*plus Interreg IIIC project,* Bologna*, 25-27 June.*

Davoudi, S., 2006. Kuzeyden Bir Uygulama: Çok Merkezli Bir Megapol, *Kent Gündemi,* TMMOB Şehir Plancıları Odası Yayını, s. 22-28.

Devlet Planlama Teşkilatı, 2000a. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005) Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı, 2000b. Doğu Anadolu Ana Planı (DAP), Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı, 2003. İstatistiki Bölge Birimleri Sıralaması, http://www.dpt.gov.tr/bgyu/seg/duzey12003.html, Erişim Tarihi: 30.08.2008

Devlet Planlama Teşkilatı, 2004. İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı, 2006a. Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013), Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı, 2006b. Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013) Bölgesel Gelişme Politikaları ve AB'ye Ekonomik Sosyal Uyum Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı, 2006c. Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013) Bölgesel Gelişmede Temel Araçlar ve Koordinasyon Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı, 2006d. Bölgesel Göstergeler, 2006, Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı, 2007a. Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013) Yerleşme - Şehirleşme Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı, 2007b. Yeni Bölgesel Gelişme Politika ve Uygulamaları, Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, http://www.dpt.gov.tr/bgyu/biid/ibbs.html [Erişim Tarihi: 17 Nisan 2008].

Devlet Planlama Teşkilatı, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, http://www.dpt.gov.tr/bgyu/kalkinmaajans/5449SayiliKanun.pdf [Erişim Tarihi: 18 Temmuz 2008].

Dinler, Z., 1994. Bölgesel İktisat, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.

Doğruel, Fatma, 2006. Türkiye'de Bölgesel Politikalar, İstanbul.

Eraydın, A., 2002. Yeni Sanayi Odakları Yerel Kalkınmanın Yeniden Kavramlaştırılması, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara.

Erkan, H., 1987. Sosyo-Ekonomik Bölgesel Gelişme, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir.

Erkut, G., 1991. Bölgesel Sosyo-Ekonomik Sistem Dinamiği Modeli, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul.

Erzi, G., 2005. Yeni Bölgecilik Akımı ve Bölgesel Kalkınma Ajansları, *8. Kasım Dünya Şehircilik Günü 29. Kolokyumu Planlamada Yeni Politika ve Stratejiler Riskler ve Fırsatlar,* İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 7-9 Kasım, s. 25-35.

Gezici, F., 1998. Sürdürülebilir Bölgesel Kalkınma Amacında Turizm Eylemlerinin Etkisi: Türkiye üzerine karşılaştırmalı bir araştırma, *Doktora Tezi,* İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Gezici, F., 1991. Trakya Alt Bölgesinde Büyüme Merkezlerinin Gelişimine İlişkin Bir Değerlendirme, *Yüksek Lisans Tezi,* İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Gezici, F., 2005. Bölgesel Gelişme Kuram ve Politikaları Ders Notları

Gezici, F., 2007. Türkiye'nin Bölgelerarası Gelişmişlik Farkları ve Bölgesel Politikalarının Yeni Yaklaşımlar Çerçevesinde Değerlendirilmesi, *12. Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi,* İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 25-26 Ekim, s. 157-163.

Glasson, J., 1974. An Introduction to Regional Planning, Hutchinson of London.

Görgülü, A., 2008. Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı (TESEV) Yayınları, İstanbul.

Hague, C., 2006. Çok Merkezli Kentsel Gelişme: Avrupa Birliği Mekansal Planlama Gözlem Ağının Eleştirel Bir Analizi ve İngiltere 'deki Uygulama, *Kent Gündemi,* TMMOB Şehir Plancıları Odası Yayını, s. 28-36.

Ildırar, M., 2004. Bölgesel Kalkınma ve Gelişme Stratejileri, Nobel Basımevi, Ankara.

Kars Ekonomi Almanağı, 2008. Kars Valiliği.

Kaya, G., 2002. Avrupa Birliği Bütünleşme Sürecinde Ülke Düzenlemenin Anlamı, *10. Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi,* İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 17-18 Ekim, s. 29-37.

Kayasü, S.; Pınarcıoğlu, M.; Yaşar S.S., I.A. ve Dere, S., 2003. Yerel / Bölgesel Ekonomik Kalkınma ve Rekabet Gücünün Artırılması: Bölgesel Kalkınma Ajansları, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul.

Keleş, R., 2006. Kentleşme Politikası, İmge Kitabevi, Ankara.

Moseley, M.J., 1974. Growth Centers in Spatial Planning, Pergamon Press, Oxford.

Richardson, H.W., 1973a. Regional Growth Theory.

Richardson, H.W., 1973b. The Economics of Urban Size, Saxon House Lexington Books.

Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2004. Ağrı Sanayi Potansiyeli ve Yatırım Alanları Araştırması, Ankara.

Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2005a. Ardahan Yatırım Ortamı ve Yapılabilecek Yatırımlar Araştırması, Ankara.

Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2005b. Iğdır Yatırım Ortamı ve Yapılabilecek Yatırımlar Araştırması, Ankara.

Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 2005c. Kars Yatırım Ortamı ve Yapılabilecek Yatırımlar Araştırması, Ankara.

Tekeli, İ., 2008. Türkiye 'de Bölgesel Eşitsizlik ve Bölge Planlama Yazıları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Türkiye İstatistik Kurumu, 198O. Genel Nüfus Sayımı Sonuçları.

Türkiye İstatistik Kurumu, 1985-2007. Genel Nüfus Sayımı Sonuçları.

Türkiye İstatistik Kurumu, 2006. Bölgesel Göstergeler.

Türkiye İstatistik Kurumu, 2007. Türkiye İstatistik Yıllığı.

Ünsal, F., 2002. Avrupa Birliği 'ne Katılma Sürecinde Bölgeselleşme ve Bölge Planlamada Yenilikçi Araçlar, *10. Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi,* İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 17-18 Ekim, s. 61-80.

Yılmaz, S.; Dericioğlu, T.; Elliott, I.A. ve Özden, M.S., 2007. Kalkınma Birliklerinden Kalkınma Ajanlarına Yönelirken, *12. Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi,* İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 25-26 Ekim, s. 157-163.

ÖZGEÇMİŞ

23.01.1982 yılında Kars'ta doğan Çare Olgun ÇALIŞKAN, ilk öğrenimine Kars'ta başlayıp Kocaeli'de devam ederek orta öğrenimini de bu ilde tamamlamış, 2000 yılında İTÜ Mimarlık Fakültesi-Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nü kazanarak bir yıl İngilizce hazırlık eğitimi aldıktan sonra, aynı bölümden 2005 yılında mezun olmuştur. Lisans eğitimi süresince Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Planlama Müdürlüğü'nde kamu stajı, Kocaeli'de bulunan Ramoğlu Planlama ve İstanbul'da bulunan PLARD Planlama ve Mühendislik bürolarında da özel staj görevlerini tamamlamıştır. 2005 yılı Temmuz ayından bu yana, İstanbul Metropoliten Planlama ve Kentsel Tasarım Merkezi (İMP) bünyesinde Şehir ve Bölge Plancısı olarak çalışmaktadır.

Ekim, 2008 **Çare Olgun ÇALIŞKAN**